

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ
ХУЗУРИДАГИ ИМОМ БУХОРИЙ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ
МАРКАЗИ**

ЗИЁДОВ ШОВОСИЛ ЮНУСОВИЧ

**XV-XX АСР БОШЛАРИДА МАРКАЗИЙ ОСИЁДА
КУТУБХОНАЧИЛИК ТАРИХИ (ҚЎЛЁЗМА МАНБАЛАР ВА
УЛАРДАГИ МУҲРЛАР ТАҲЛИЛИ АСОСИДА)**

24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги

**ТАРИХ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ (DSc) ДИССЕРТАЦИЯСИ
АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ-2022

**Тарих фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати
мундарижаси**

Content of the abstract dissertation of the Doctor of historical sciences (DSc)

Оглавление автореферата диссертации доктора исторических наук (DSc)

Зиёдов Шовосил Юнусович

XV-XX аср бошларида Марказий Осиёда кутубхоначилик тарихи
(кўлёзма манбалар ва улардаги муҳрлар таҳлили асосида)..... 3

Ziyodov Shovosil Yunusovich

History of librarianship in Central Asia from the 15th – to the beginning
of the 20th century (based on the analysis of manuscript sources
and seals containing in them).....27

Зиёдов Шовосил Юнусович

История библиотечного дела в Центральной Азии в XV – начале XX века
(на основе анализа рукописных источников и оттисков печатей,
имеющихся в них)49

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works
Список опубликованных работ..... 55

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ
ХУЗУРИДАГИ ИМОМ БУХОРИЙ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ
МАРКАЗИ**

ЗИЁДОВ ШОВОСИЛ ЮНУСОВИЧ

**XV-XX АСР БОШЛАРИДА МАРКАЗИЙ ОСИЁДА
КУТУБХОНАЧИЛИК ТАРИХИ (ҚЎЛЁЗМА МАНБАЛАР ВА
УЛАРДАГИ МУҲРЛАР ТАҲЛИЛИ АСОСИДА)**

24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги

**ТАРИХ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ (DSc) ДИССЕРТАЦИЯСИ
АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ-2022

Фан доктори (DSc) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида B2020.1.DSc /Tar156 рақами билан рўйхатга олинган.

Докторлик диссертацияси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий тадқиқот марказида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгашнинг веб-саҳифасида (www.iiuu.uz) ва “Ziyounet” Ахборот таълим порталида (www.ziyounet.uz) манзилларига жойлаштирилган.

Илмий маслаҳатчи:

Баҳодиров Роиқ Мажидович
фалсафа фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Мўминов Аширбек Қурбонovich
тарих фанлари доктори, профессор

Шодмонова Санобар Бозорбаевна
тарих фанлари доктори, профессор

Эргашев Бахтиёр Эргашевич
тарих фанлари доктори, профессор

Етакчи ташкилот:

Термиз давлат университети

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2022 йил “_____” _____ соат _____ даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй, Тел: (99871) 2440056, Факс: (99871) 2440065, E-mail: info@iiuu.uz).

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академияси Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (92 рақами билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй, Тел: (99871) 2440091.)

Диссертация автореферати 2022 йил “_____” _____ да тарқатилди.

(2022 йил “_____” _____ даги _____ рақамли реестр баённомаси).

Д.Р. Махсудов

Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш раиси, тарих
фанлари доктори (DSc), доцент

С.А. Рустамий

Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш котиби,
филология фанлари доктори
(DSc), доцент

З.М. Исломов

Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш қошидаги
Илмий семинар раиси,
филология фанлари доктори,
профессор

КИРИШ (фан доктори (DSc) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳонда инсоният цивилизацияси тараққиётига катта ҳисса қўшган “مكتبة” – “кутубхона”ларнинг тарихини ўрганишга бўлган эътибор тобора ортиб бормоқда. Мусулмон шарқида ўрта асрларда кутубхоналар “دار الكتب” – “китоблар уйи”, “خزانة الكتب” – “китоблар хазинаси” номлари билан фаолият юритган. Инсон тафаккурининг энг катта ютуқлари, сўнмас илмий ғоялар, ажойиб технологик кашфиётлар китоб орқали амалга ошган. Кутубхоналар ёрдамида инсоният ўзининг серқирра фаолиятининг барча жабҳаларида тажриба тўплаган, билимини келажак авлодларга қолдирган, тараққиёт сари юрган. Шу боис Мусулмон Шарқида, хусусан, Марказий Осиёда кутубхоналарнинг ўрни алоҳида эътиборда бўлган. Буни минтақада фаолият олиб борган “сарой”, “вақф”, “жамоат”, “шахсий” кутубхоналар номини олган юзлаб масканларда кўриш мумкин. Бу ерларда ислом оламининг нодир дурдонаси саналган “Усмон Мусҳафи” – *مصنف عثمان* ва бошқа диний илмларга доир қадимий қўлёзмалардан тортиб, фалакиёт, тиббиёт, геодезия, мантиқ, фалсафа сингари жаҳон маданияти асарлари сақланган. Шу жиҳатдан, турли тиллардаги салмоқли китоб фондига эга кутубхоналарнинг XV-XX аср бошларида Марказий Осиё кутубхоначилиқ тарихидаги ўрнини илмий-концептуал очиб бериш муҳим саналади.

Дунёда қўлёзма фондларида сақланаётган нодир қўлёзма (*المخطوطات*) манбаларнинг хусусиятлари, ишлатилган қоғозлар (*الصحائف*), мукова (*غلاف*), хат турлари (*أنواع الخطوط*) ни тадқиқ этишга қаратилган илмий изланишлар амалга оширилмоқда. Мусулмон Шарқидаги кутубхоналар ва улардаги нодир китоблар билан бир қаторда қўлёзмалардаги ёзувлар, муҳрлар, уларнинг соҳиблари, шарҳ (*شرح*) ва ҳошия (*حاشية*) битган олимлар бўйича тадқиқотлар олиб борилди. Шунингдек, бугунги ахборотлашган жамиятда ушбу масалага кенг қамровли ва етарли даражада аҳамият қаратиш ҳамда ноёб асарларни электронлаштириш масаласи кун тартибида муҳим бўлиб турганини таъкидлаш зарур. Шу боис, Амир Темур ва темурийлар, Мирзо Улуғбек, Бойсунғур Мирзо ва Марказий Осиёда ҳукмронлик қилган хонликларнинг саройларидаги кутубхоналарни илмий тадқиқ қилиш ва уларнинг замонавий муаммолари ечимини топишдаги ўрнини аниқлаш билан мавжуд тадқиқотлар салмоғи ортади.

Янгиланаётган Ўзбекистонда диний-маърифий йўналишда бир қатор илмий тадқиқотлар амалга оширилиши туфайли ислом тарихи ва манбашунослиги соҳаси ривожланиб бормоқда. Шу билан бирга, “Ўзбекистоннинг жаҳон илм-фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган мамлакат сифатидаги халқаро обрў-эътиборини янада мустаҳкамлаш, бой ёзма меросини сақлаш, ўрганиш ва кенг тарғиб қилиш ишларини янги

сифат босқичига кўтариш”¹ муҳим аҳамият касб этмоқда. Бугунги кунда Ўзбекистон китоб фондларида 100 мингдан зиёд қўлёзма асарлар сақланмоқда. Мазкур нодир асарлардан бугунги давр ўртага қўяётган жуда кўп долзарб муаммоларга жавоб топиш мумкин. Кутубхоналар ва уларда сақланган нодир қўлёзма асарларга босилган турли шаклдаги муҳрлар ёрдамида, китобларни саралаш билан боғлиқ услуб ва маълумотларни таҳлил қилиш орқали кутубхоналар тарихини ўрганиш, уларни фарқлаш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 9 февралдаги ПФ-6165-сон “Ўзбекистон Республикасида ички ва зиёрат туризмини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” Фармони, 2017 йил 27 мартдаги 2855-сон “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузурида “Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 24 майдаги ПҚ- 2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2022 йил 10 февралдаги ПҚ-126-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш ва тадқиқ этиш тизимини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорларида белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация иши муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг мамлакат фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига боғлиқлиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” номли устувор йўналишига мувофиқ амалга оширилган.

Диссертациянинг мавзуси бўйича хорижий илмий-тадқиқотлар шарҳи. Дунёда кутубхоналар фаолияти ва муҳрлари бўйича илмий изланишлар жаҳоннинг етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасалари, жумладан, CNRS (Франция), IRCICA², Institut du Monde Arabe (Франция), Leiden University (Нидерландия), Oxford Centre for Islamic Studies (Буюк Британия), Institute of Iranian Studies, Austrian Academy of Sciences (Австрия), Ruhr-Universität Bochum (Германия), Ал-Азҳар университетининг марказий кутубхонаси (المكتبة المركزية - جامعة الأزهر), Tokyo University of Foreign Studies (Япония), Montana State University (АҚШ), Indiana University Bloomington (АҚШ), Санкт-Петербургский филиал Института востоковедения Российской Академии наук (Россия), Евразийский

¹ Мирзиёев Ш. “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2995-сонли қарор. 2017 йил 24 май.

² CNRS – Франция илмий тадқиқотлар миллий маркази: <https://www.iran-inde.cnrs.fr>; IRCICA - Ислом тарихи, санъати ва маданиятини тадқиқ этиш маркази: <https://www.ircica.org/publications/history-of-islamic-civilization/asia/central-asia-and-caucasia>; www.imarabe.org; <https://www.universiteitleiden.nl>; www.ox.ac.uk; <https://www.oew.ac.at>; <https://www.ruhr-uni-bochum.de>; <http://www.tufs.ac.jp>; <https://www.indiana.edu>; <http://www.orientalstudies.ru>; <https://enu.kz/ru/>; <https://beruni.uz/>; <http://fati.uz/>; <https://iiaw.uz/>; <https://nuu.uz>.

университет имени Л.Н.Гумилева (Қозоғистон), Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти, Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Ўзбекистон миллий университетида (Ўзбекистон) олиб борилмоқда.

XV-XX аср бошларида Марказий Осиёда кутубхоначилик тарихи, қўлёзма манбалар ва улардаги муҳрлар таҳлили бўйича жаҳонда амалга оширилган илмий тадқиқотларда қуйидаги илмий натижалар олинган: XV-XIX асрда билим етказишда муҳим восита саналган китобларни жамловчи ягона маскан – кутубхоналар фаолияти жамиятда катта аҳамиятга эгаллиги сабабли вақф, жамоат ва ҳатто сарой кутубхоналари бошлиғи лавозимига номзодлар Бухоро хонлиги ижтимоий-маданий ва диний-маърифий ҳаётида етакчи ролга эга бўлган қози калонлар (бош қози – قاضى القضاة) томонидан тайинлангани аниқланган (Leiden University – Нидерландия), Бухородаги Арқда жойлашган энг йирик сарой кутубхонасида араб тилидан ташқари форс, турк, хитой, уйғур, пушту тилларидаги китобларнинг сақланиши Бухоро хонлигида илмий тил бўлган араб тилининг ўрнини форс ва туркий тиллар эгаллагани ҳамда саройда турли миллатга мансуб олимлар фаолият олиб боргани натижаси экани далилланган (CNRS, Medieval and modern history – Iran and Central Asia – Франция), Манғитлар сулоласи вакили Дониёл оталиқ (1758-1785) ҳукмронлиги давридаги барқарорлик сабабли Хожа Муҳаммад Порсо кутубхонаси янги китоблар билан бойитилгани ва қўлёзмалар давлат томонидан тартибга солиниб, уларга муҳрлар босиш амалиёти тизимлаштирилгани исботланган (Institute of Iranian Studies, Austrian Academy of Sciences – Вена, Австрия), XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларда Туркистон кутубхоналарида илм-фан ривожига монанд равишда бойиб, Европада илм-фан тараққиёти ва жадидларнинг ушбу илмларни маҳаллий халққа “тақдим қилиши” натижасида кутубхоналарда ғарб тилларидаги минглаб адабиётларнинг пайдо бўлгани далилланган (Institut du Monde Arabe – Франция), XV асрдан бошлаб Марказий Осиёда муҳрчилик анъанасининг ривожланиши ҳамда китобларнинг қўлдан-қўлга ўтиш ҳолатининг кўпайиши натижасида қўлёзмалардаги муҳрлар китобнинг эгаси – صاحب الكتاب, вақф الوقف – ва кутубхона – المكتبة тўғрисидаги муҳим маълумотларни ўзида сақлаган бирламчи манба бўлиб хизмат қилгани исботланган (Oxford Centre for Islamic Studies – Буюк Британия ва Toronto University – Канада)³.

³ Avicenna's Copyists at Work: Codicological Features of the Two Leiden Manuscripts of the Kitab al-Shifa", in: *Oriens* 40/2-3 (2012). – pp. 223-255. <http://www.islamicmanuscripts.info/>; Muminov A., Szuppe M. et Idrisov A., avec la collaboration de Ziyodov Sh, *Manuscripts en écriture arabe du Musée régional de Nukus (Karakalpakstan, Ouzbékistan): fonds arabe, persan, turki et karakalpak, Series Catalogorum II, Istituto per l'Oriente C.A. Nallino – “Mondes iranien et indien”, Roma : Istituto per l'Oriente C.A. Nallino, 2007, 282 p.*; Welsford Tomas and Nouryaghdi Tashev. *A Catalogue of Arabic-script documents from the Samarqand Museum // International institute for Central Asian studies. With the assistance of Isroilov M and Aminov H. Samarqand 2012. – 287 p.*; Subtelny M. *The Making of Bukhara-yi Sharif: Scholars and Libraries in Medieval Bukhara (The Library of Khwaja Mukhammad Parsa) // Studies on Central Asian History in Honor of Yuri Bregel. Edited by Devin DeWeese. – Bloomington, Indiana, 2001. – C. 79-111.*

Дунёда маданият тарихи ва кутубхоналар фаолиятига оид қуйидаги устувор йўналишларда илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда: қадимги қўлёзмалар тарихи; шарқ қўлёзмалари фондларни аниқлаш ва улардаги қўлёзма китоблар каталогини яратиш; ўрта асрларда қўчирилган қўлёзмаларнинг палеографик ва кодикологик хусусиятларини аниқлаш; ўрта асрларда мавжуд бўлган кутубхоналар тарихини очиб бериш.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Кутубхоналар тарихини ўрганишга оид манбалар ва адабиётларни қуйидаги 4 гуруҳга ажратиш мумкин:

биринчи гуруҳга Марказий Осиё ва ундаги шаҳар, қишлоқлар географияси ва топографияси, ижтимоий-маданий тарихига оид бир қатор манбалар. Мазкур асарларда тарқоқ ҳолатда кутубхоналарга тегишли маълумотлар ўрин олган. X-XVII асрга оид Абу Бакр Муҳаммад Наршахий, Ибн Халликон, Абулфазл Муҳаммад Байҳақий, Ибн Баттута, Ёқут Ҳамавий, Идрисий, Абу Райҳон Беруний каби алломаларнинг асарлари⁴ шулар жумласидандир;

иккинчи гуруҳга кутубхоналар тарихига оид назарий масалалар Эши Юсефнинг “Ўрта асрларда (XII-XIV) Месопотамия, Сурия, Мисрдаги араб жамоат ва илмий кутубхоналар монографияси”, Уюн Суд Назарнинг “Ўрта асрларда араб кутубхоналари” ва Хаиль Нажибнинг “Араб кутубхоналари тарихи ва Сурияда кутубхоналарнинг ривожланиш босқичлари”, Алексей Глухов “Қадимий кутубхоналар тақдири”, Исмоил Эрусал “Турк кутубхоналари тарихи”, Стаки Лечити “Бухоро хонлиги илмий муҳитида китоб ва қўлёзма фондлари” каби тадқиқотларда ўрганилган⁵;

учинчи гуруҳга Марказий Осиё кутубхоначилиқ маданияти тарихига оид бир қатор тадқиқотларни киритиш мумкин. Мазкур соҳа бўйича узоқ йиллар давомида илмий фаолият олиб борган А. Кормилицин, Э. Охунжонов, О. Қосимов, О. Акимускин, А. Гаррицкий ва бошқа тадқиқотчиларни ҳам зикр этиш ўринли. Шарқшунос олимлар Б. Халидов,

⁴ Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи / А. Расулов таржимаси. А. Ўринбоев таҳрири остида. Тошкент: Фан, 1993; Ибн Халликон «Вафайот ул-аъйон ва анбоъ абноъ из-замон». Миср. 1893; Ибн Халликан биографический словарь. Oriental Translation фонд Великобритани и Ирландии, 1843; Абу-л-Фазл Бейхаки. История Мас'уда. Ташкент. Изд-во АН УзССР. 1962; Аҳмедов А.А. Научное наследие ал-Хоразми и его место в истории науки и культуры. Дисс. и автореф. ист. наук. -Т. 1986; Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. пер. И. Ибрагимова. М.: Наука, 1988; Ёакут Ҳамавий. Муд'жам булдан // Материалы по истории Средней Азии X-XIX вв. – Ташкент: Фан, 1988; Ал-Идриси. Нузхат ал-муштак фи хтирак ал-афак. Развлечение истомленного в странствии по областям// Материалы по истории Средней Азии X-XIX вв. – Ташкент: Фан, 1988; Абу Райҳон ал-Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. – Т. I. / Арабчадан А.Расулов таржимаси. – Т.: Фан, 1968. – Б. 301.

⁵Eche Youssef, Les Bibliothèques arabes publiques et semi-publiques en Mésopotamie, en Syrie et en Égypte au Moyen Âge, Institut français de Damasq, 1967; Уюн-Суд Назар. Арабские библиотеки в средние века / Н. Уюн-Суд // Библиотекоевед. и библиогр. за руб.-1937. - Вып. 44. – С. 90-98; Глухов А.Г. Судьбы древних библиотек: Науч.-худ. очерки. М., 1992. – 160 с; Türk kütüphaneleri tarihi. II. Kurulştan tanzimat'a Kadar Osmanli vakf kütüphaneleri. İsmail E. Erünsal. Ankara, 1988. – pp. 349; Stacy Liechti Books, Book Endowments, and Communities of Knowledge in the Bukharan Khanate by Stacy Liechti. All Rights Reserved, USA, Department of Middle Eastern and Islamic Studies New York University 2008. – pp. 441.

А. Язбердиев, М. Шуппеннинг мавзу доирасида олиб борган тадқиқотлари ҳам муҳим аҳамият касб этади⁶;

тўртинчи гуруҳга сўнгги йилларда бевосита қўлёзмаларнинг ўзидаги ёзув ёки муҳрлар ёрдамида кутубхона эгалари аниқланган тадқиқотлар киритилди. Бу борада Муҳаммад Порсо (1345-1420) кутубхонасига оид 4 та мустақил тадқиқот олиб борилган. Жумладан, Ш. Воҳидов ва А. Эркиновлар томонидан “Садр Зиё кутубхонасидаги китоблар рўйхати”, “Муҳаммад Раҳимхон II қўлёзмалари рўйхати” деб номланган монографиялар тайёрланиб, улар аввалги тадқиқотларга киритилмаган қўшимчалар билан тўлдирилган. Ш. Зиёдов ва А. Мўминов томонидан Дукчи Эшон (1856-1898) кутубхонаси ҳақида тадқиқот амалга оширилган⁷. Мазкур тадқиқотларнинг илмий-амалий аҳамияти кутубхоналардаги китоблар ёрдамида тарихий шахсларнинг дунёқараши ва қизиқишлари ҳақидаги муҳим маълумотлар олингани билан белгиланади.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган илмий-тадқиқот муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академияси илмий тадқиқот ишлари режасининг 2012-2014 йилларга мўлжалланган А-1-051 – “Исломшунослик муаммоларини бирламчи манбалар ва аждодларимиз диний-маърифий меросини тизимли таҳлил қилиш асосида ёш авлодда соғлом эътиқодни шакллантириш” мавзуидаги илмий лойиҳаси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади XV-XX аср бошларида ёзилган қўлёзма манбалар ва улардаги муҳрларни ўрганиш орқали Марказий Осиёда кутубхоналар тарихи ва уларнинг жамият маърифий ҳаётида тутган ўрнини ёритишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

⁶ Кормилицын А. И. История развития библиотечного дела в дореволюционном Туркестане. (1868-1917 гг.). Автореф. дис. канд. ист. наук. – Ташкент, ТашГУ? 1969. – 31 с.; Ахунджанов Э. “Книга и книжное дело в Узбекистане”. – Ташкент. Узбекистан. 1978. – С. 67; Ватан кутубхоначилиги тарихи. 1- қисм. Қадимият, илк ўрта ва ўрта асрлар. – Тошкент: Адолат, 2004. – 106 б.; История книги в Туркестане. Древность. Средние века. – Челябинск, 2009. - 403 с; Касымова А.Г. Дореволюционне библиотеки Узбекистана. – Ташкент, 1966, т. 71. – С. 64-72; Akimuskina O.F. Библиотека Шибанидов в Бухаре XVI века // *Islamkundliche untersuchungen*. Band 185. Ingeborg Baldouf, Michal Friedrich (Hrsg). Bamberger Zentralasiestudien. Konferenzzaten. ESCAS IV. Bamberg 8-12. Oktober 1991. – Berlin. 1994. – SS. 325-341; Халидов А. Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. – Б. 187; Язбердиев Алмаз. Старопечатные Туркменские книги.– М: Ориент пресс.2001. – 168 с.

⁷ Халидов А. Б. Рукописи из библиотеки Мухаммада Парса// *Петербургское востоковедение*, выпуск 6. Санкт-Петербург,1994, С. 506-519; Морозов Д.А. Три московских рукописи из библиотеки Мухаммада Парса (Дополнение к статье А.Б.Халидова) // *Петербургское востоковедение*. 9 (1997). С. 553-554; Ziyodov S., Muminov A. L'horizon intellectuel d'un érudit du XVe siècle: nouvelles découvertes sur la bibliothèque de Muhammad Pârsâ // *Cahiers d'Asie centrale*, vol. 7 (1999). pp. 77-98; Subtelny, Maria Eva. The Making of Bukhara-yi Sharif: Scholars and Libraries in Medieval Bukhara (The Library of Khwaja Muhammad Parsa) // *Studies on Central Asian History in Honor of Yuri Bregel*. Edited by Devin DeWeese. Bloomington, Indiana, 2001. –pp. 79-111; Erkinov A. et Vahidov Sh. L'horizon intellectuel d'un érudit du XVe siècle : Le fihrist (catalogue) de la bibliothèque de Sadr-i Ziya': une image de la vie intellectuelle dans le Mavarannahr (fin XIXe-début XXe siècles) // *Cahiers d'Asie centrale*, vol. 7 (1999). pp. 141-174; Vahidov Sh. et Erkinov A. Une source méconnue pour l'étude de la production de livres à la cour de Muhammad Rahim Khan II (Khiva, fin XXe s.) // *Cahiers d'Asie centrale*, vol. 7 (1999). pp. 175-193; Зиёдов Ш. Муминов А. Библиотека Дукчи Ишана (Library Dukchi Ishan) // Манакиб-и Дукчи Ишан (аноним жия Дукчи Ишана – предводителя Андижанского восстания 1898 года). Пер. с туркий. введения и комментарии Б. М. Бабаджанова. – Ташкент-Берн-Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – С. 344- 385.

ўрта асрлар мусулмон Шарқи кутубхоначилиги тарихи ва анъаналарини аниқлаш;

Марказий Осиёдаги кутубхоналарнинг тарихи, функциялари ва аҳолининг китобхонлик маданиятини очиб бериш;

минтақада кутубхоначилик тарихшунослиги ва унинг назарий муаммоларини ёртиш;

Марказий Осиёда яратилган қўлёзмаларни палеографик ва кодикологик тадқиқ этиш орқали хаттотлар, муҳрканлар, муқовасозлар фаолиятини очиб бериш;

сфрагистик материаллар ёрдамида минтақадаги қадими кутубхоналар тарихи ва уларнинг муассисларини ёритиш;

тарихий қўлёзмалардаги махсус қайдлар, эсдалик ва хотираларни ўрганиш асосида кутубхона эгаларини аниқлаш;

фиҳқий манбаларни тадқиқ этиш орқали Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларидаги сулолавий ҳамда вақф кутубхоналари ҳолатини ёритиш;

Туркистон ўлкасида фаолият юритган зиёли ва китобсеварлар шахсий кутубхоналарининг диний-маърифий ҳаётда тутган таъсирини белгилаш;

Ўзбекистонда XX аср бошларида нодавлат ва шахсий кутубхона фондларининг ташкил этилиш тарихини ёритиш;

республикада махсус давлат қўлёзма фондларининг шаклланиш тарихини аниқлаш ва тақлиф-тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объекти XV-XX аср бошларида Марказий Осиёда кутубхоначилик тарихи.

Тадқиқотнинг предмети XV-XX аср бошларида Марказий Осиёда фаолият олиб борган кутубхоналар тарихини ёритувчи қўлёзма ва муҳрлар ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда мантикийлик, тарихийлик, тизимлилик, қиёсий таҳлил, муаммовий-мақсадли, комплекс ёндашиш, матнларни контент-анализ қилиш, илмий билиш усулларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

XV-XIX асрда билим етказишда муҳим восита саналган китобларни жамловчи ягона маскан – кутубхоналар фаолияти жамиятда катта аҳамиятга эгаллиги сабабли вақф, жамоат ва ҳатто сарой кутубхоналари бошлиғи лавозимига номзодлар Бухоро хонлиги ижтимоий-маданий ва диний-маърифий ҳаётида етакчи ролга эга бўлган қози калонлар (бош қози – قاضى القضاات) томонидан тайинлангани аниқланган;

Бухородаги Аркида жойлашган энг йирик сарой кутубхонасида араб тилидан ташқари форс, турк, хитой, уйғур, пушту тилларидаги китобларнинг сақланиши хонликда илмий тил бўлган араб тилининг ўрнини форс ва туркий тиллар эгаллагани ҳамда саройда турли миллатга мансуб олимлар фаолият олиб боргани натижаси экани далилланган;

Сомонийлар (X аср), Шайбонийлар ва Аштархонийлар даврида (XVI – XVII асрлар), Бухоро хонлиги даврида (XVIII – XIX асрлар) Бухорода, Амир Темур ва Улуғбек даврида Самарқандда, Шохрух, Бойсунқур, Ҳусайн

Бойқаро ва Алишер Навоий даврида (XV – XVI асрлар) Ҳиротда, Марв (XI – XII асрлар) ва Қўқонда (XVIII – XIX асрлар)даги кутубхоналарда бугунги замонавий кутубхоналар ва босмахоналардаги фаолиятнинг жамлангани ҳамда қўлёзмаларни кўпайтириш, нусха олиш, муқовасозлик, турли хат турларининг қўллангани аниқланган;

Аштархонийлар (1598-1758) даврига келиб, иқтисодий ва сиёсий таназул сабабли Хожа Муҳаммад Порсо кутубхонасининг тартибсиз ҳолатга келиши натижасида у ердаги қўлёзмалар талон-торож қилиниб, аксарияти бозорларда сотила бошлангани, Манғитлар сулоласи вакили Дониёл оталиқ (1758-1785) ҳукмронлиги пайтидаги барқарорлик сабабли мазкур кутубхона янги китоблар билан бойитилгани ва қўлёзмалар давлат томонидан тартибга солиниб, уларга муҳрлар босиш амалиёти тизимлаштирилгани исботланган;

XV асрдан бошлаб Марказий Осиёда муҳрчилик анъанасининг ривожланиши ҳамда китобларнинг қўлдан-қўлга ўтиш ҳолатининг кўпайиши натижасида қўлёзмалардаги муҳрлар китобнинг эгаси – “صاحب الكتاب”, вақф – “الوقف” ва кутубхона – “المكتبة” тўғрисидаги муҳим маълумотларни ўзида сақлаган бирламчи манба бўлиб хизмат қилгани исботланган.

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Туркистон кутубхоналари илм-фан ривожига монанд равишда бойиб, Европада илм-фан тараққиёти ва жадидларнинг ушбу илмларни маҳаллий халққа “тақдим қилиши” натижасида кутубхоналарда ғарб тилларидаги минглаб адабиётларнинг пайдо бўлгани далилланган;

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

XV-XX асрларда кўчирилган қўлёзмалар ва улардаги маълумотлар таҳлили минтақада сарой, жамоат, вақф, сулолавий шаклдаги кутубхоналар фаолият юритгани ҳамда мазкур даврларда ислом тарихи ва манбашунослигининг ривожланиш хусусиятлари ҳақида яхлит тасаввур бериши далилланган;

қўлёзма манбалар ва уларга босилган муҳрлар ёрдамида Бухородаги Муҳаммад Порсо, Жуйбор шайхлари, Бухоро қозикалонлари, Хива ва Қўқон ҳукмдорлари сарой кутубхоналари билан бирга минтақада сарой, жамоат, вақф ва сулолавий шаклдаги кутубхоналар ҳам фаолият юритгани аниқланган;

Марказий Осиё кутубхоналарига оид 2605 та тарихий қўлёзма манбанинг палеографик ва кодикологик таҳлили асосида ўрта асрлар китобат санъатининг ривожидида минтақада юз йиллар давомида олимлар, шоир ва ёзувчилар томонидан яратилган араб алифбосидаги китобларни қайта кўчириш ва тарқатиш билан шуғулланган хаттотлар, муқовасозлар, муҳрканлар ҳал қилувчи роль ўйнагани аниқланган;

Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларидаги сулолавий ҳамда вақф кутубхоналари ҳолатини ёритиш натижасида 258 та тарихий қўлёзма, фикҳий манбалар, махсус қайдлар, эсдалик ва хотиралар, сфрагистик материаллар, шунингдек, 134 нафар китоб эгаси ҳақидаги ёзувлар очиб берилган;

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондларида сақланаётган қўлёзмаларда

23 та вақф ва 62 та китоб савдоси борасидаги қайдлар, шунингдек, Сидкий Хондайликий томонидан 48 нафар қози ва қози авлодлари, 34 нафар муфтий ва муфтий авлодлари, 13 турдаги мударрис ва қориларга тааллуқли, 86 хусусий шахсга ва 4 амалдорга оид жами 185 дона муҳр ясалгани, XV-XX асрларда Марказий Осиё кутубхоналарида сақланган 2605 та қўлёзмада 1652 турдаги муҳр излари бўлгани очиб берилган;

Юнусжон Оғалиқ Дода Муҳаммад ўғли кутубхонасидаги 102 та асарнинг таснифланиши натижасида, уларнинг 16 таси тарих, тарихий-география ва биография, 12 – агиография, 17 – тасаввуф, 3 – калом, 2 – ҳадис, 3 – фикҳ, 38 – адабиёт, 10 – аниқ фанларга тегишли эканлиги аниқланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Республика ва халқаро илмий конференциялар тўпламлари, ОАК рўйхатидаги махсус журналлар ва хорижий илмий нашрларда чоп этилган мақолалар, нашр этилган монография ва рисолалардаги хулоса, таклиф ва тавсияларнинг амалиётга жорий этилгани, олинган натижаларнинг ваколатли ташкилотлар томонидан тасдиқланганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти унда ишлаб чиқилган назарий-услубий, кутубхона тарихининг ёзма манбалар ёрдамида олинган хулосалари ҳамда илмий муомалага киритилган манбалар ўрта асрларда Марказий Осиёда кутубхона тарихи ва маданияти ҳамда XV-XX асрлардаги қўлёзмаларга босилган муҳрлар ёрдамида илмий асосда чуқур ўрганиш, Марказий Осиё кутубхоначилиқ тарихи борасидаги анъаналари кенгроқ ёритиш, янги илмий тадқиқотлар учун манбаларга асосланган маълумотларни тақдим этиш, ҳали очилмай қолган тарихий жараёнларни баён этишда муҳим ўрин тутиши билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти бу борада орттирилган бой тажрибани ўрганиш бўйича олиб бориладиган маданият тарихи, исломшунослик, тарихнавислик ва манбашуносликка оид тадқиқотлар ва ўқув қўллама, дарсликлар, китоблар тайёрлашда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Марказий Осиёда кутубхона тарихи ва маданияти ривожига муҳим ўрин тутган тарихий манбаларни тадқиқ этиш натижасида ишлаб чиқилган илмий хулосалар ва таклифлар асосида:

XV-XIX асрда билим етказишда муҳим восита саналган китобларни жамловчи ягона маскан – кутубхоналар фаолияти жамиятда катта аҳамиятга эгаллиги сабабли вақф, жамоат ва ҳатто сарой кутубхоналари бошлиғи лавозимига номзодлар Бухоро хонлиги ижтимоий-маданий ва диний-маърифий ҳаётида етакчи ролга эга бўлган қози калонлар (бош қози – “قاضى القضاة”) томонидан тайинлангани аниқлангани хусусидаги илмий хулосалардан буюртма асосида тайёрланган “Самарқанд алломалари” китоби мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ислом цивилизацияси марказининг 2020 йил 17 июлдаги 189/20-сон маълумотномаси). Натижада илмий-тадқиқот муассасалари ходимлари

учун Марказий Осиё мутафаккирлари асарлари қўлёзмалари билан ишлашда қўшимча манба бўлиб хизмат қилган;

Бухородаги Аркида жойлашган энг йирик сарой кутубхонасида араб тилидан ташқари форс, турк, хитой, уйғур, пушту тилларидаги китобларнинг сақланиши хонликда илмий тил бўлган араб тилининг ўрнини форс ва туркий тиллар эгаллагани ҳамда саройда турли миллатга мансуб олимлар фаолият олиб боргани натижаси экани далиллангани тўғрисидаги илмий хулосалардан буюртма асосида тайёрланган “Марказий Осиё алломалари тарихи” китоби мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2020 йил 12 августдаги 4170-сон маълумотномаси). Натижада ислом илмларига оид маърузаларнинг тингловчиларда XV-XX асрларда бошларида Марказий Осиёда кутубхоначилик тарихи ҳақидаги билимлари кенгайтишига хизмат қилган;

Сомонийлар (X аср), Шайбонийлар ва Аштархонийлар даврида (XVI – XVII асрлар), Бухоро хонлиги даврида (XVIII – XIX асрлар) Бухорода, Амир Темур ва Улуғбек даврида Самарқандда, Шохрух, Бойсунқур, Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий даврида (XV – XVI асрлар) Ҳиротда, Марв (XI – XII асрлар) ва Қўқонда (XVIII – XIX асрлар)даги кутубхоналарда бугунги замонавий кутубхоналар ва босмахоналардаги фаолиятнинг жамлангани ҳамда қўлёзмаларни кўпайтириш ва нусха олиш, муқовасозлик, турли хат турларининг қўллангани исботлангани тўғрисидаги илмий хулосалардан буюртма асосида тайёрланган “Ўрта аср шарқ алломалари ва мутафаккирлари энциклопедияси” мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон мусулмонлар идорасининг 2020 йил 15 декабрдаги 2567-сонли маълумотномаси). Натижада истифода этувчи талабаларга ҳудудда фаолият олиб борган кутубхоналар тарихи ва илмий-маърифий фаолияти ҳақидаги маълумотларни етказишга хизмат қилган;

Аштархонийлар (1598-1758) давридаги иқтисодий ва сиёсий таназзул сабабли Хожа Муҳаммад Порсо кутубхонасининг тартибсиз ҳолатга келиши натижасида у ердаги қўлёзмалар талон-торож қилиниб, аксарияти бозорларда сотила бошлангани, Манғитлар сулоласи вакили Дониёл оталиқ (1758-1785) ҳукмронлиги пайтидаги барқарорлик сабабли мазкур кутубхона янги китоблар билан бойитилгани ва қўлёзмалар давлат томонидан тартибга солиниб, уларга муҳрлар босиш амалиёти тизимлаштирилгани исботлангани тўғрисидаги илмий хулосалар буюртма асосида тайёрланган “Ўзбекистонга оид хориждаги қўлёзма асарлар реестри” китоби мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Туризм ва маданий мерос вазирлигининг 2022 йил 12 апрелдаги 02-33/993-сон маълумотномаси) Натижада илмий-тадқиқот муассасалари ходимлари ҳамда илмий жамоатчиликда хориждаги қўлёзмаларни аниқлаш, уларнинг палеографик ва кодикологик таҳлили, типологиясини амалга оширишга доир билимлари бойишига хизмат қилган;

XV асрдан бошлаб Марказий Осиёда муҳрчилик аъъанасининг ривожланиши ҳамда китобларнинг қўлдан-қўлга ўтиш ҳолатининг кўпайиши натижасида қўлёзмалардаги муҳрлар китобнинг эгаси – “صاحب الكتاب”, вақф –

“الوقف” ва кутубхона – “المكتبة” тўғрисидаги муҳим маълумотларни ўзида сақлаган бирламчи манба бўлиб хизмат қилгани исботлангани тўғрисидаги илмий хулосалардан “O‘zbekiston tarixi” телеканалда намойиш этилаётган “Халқ мулки”, “Ибтидо”, “Тарихий савол” каби тизимли кўрсатувлар сценарийларини тузишда фойдаланилган (Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси 2022 йил 14 апрелдаги 02-06-772-сон маълумотномаси). Натижада аҳолига маънавий-маърифий ва диний-маърифий билимларни оширишга хизмат қилган кутубхоналар тарихи ва фаолиятига оид фактларга бой маълумотларни етказишга хизмат қилган;

ХІХ асрнинг иккинчи ярми – ХХ аср бошларида Туркистон кутубхоналари илм-фан ривожига монанд равишда бойиб, Европада илм-фан тараққиёти ва жадидларнинг ушбу илмларни маҳаллий халққа “тақдим қилиши” натижасида кутубхоналарда ғарб тилларидаги минглаб адабиётларнинг пайдо бўлгани далиллангани тўғрисидаги илмий хулосалардан Республика Маънавият ва маърифат маркази томонидан буюртма асосида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 3 майдаги “Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори дастурининг V боб, 20-бандидаги “Жамиятда диний экстремизм ва терроризмга қарши ижтимоий профилактика механизмларини такомиллаштириш” мавзусида илмий-амалий тадқиқотлар олиб бориш, VII боб, 29-бандидаги “Таълим муассасаларида ўқувчиларнинг маънавий-маърифий билимлари ва дунёқарашини юксалтириш, жойлардаги тарихий обидалар, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни тарғиб қилиш мақсадида “Юртим тарихини ўрганаман” лойиҳаси”ни шакллантиришда фойдаланилган (Республика Маънавият ва маърифат марказининг 2020 йил 10 августдаги 02/11-676-сонли маълумотномаси). Натижада ёшларнинг маънан баркамол инсон бўлиб улғайиши учун жадидларнинг маърифатпарварлик йўлидаги саъй-ҳаракатлари тўғрисида билимларнинг шаклланишига хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 5 та халқаро ва 15 та республика илмий-амалий анжуманлардаги маърузаларда муҳокама қилиниб, синовдан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Тадқиқотнинг асосий мазмуни бўйича 56 та илмий иш чоп этилган, шулардан, 1 та монография, 6 та каталог, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 19 та мақола, шу жумладан, 13 та республика ва 6 та хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг ҳажми ва тузилиши. Диссертация таркиби “Кириш”, 13 та бандни ўз ичига олган 4 боб, “Хулоса”, “Фойдаланилган адабиётлар рўйхати” ҳамда иловадан иборат бўлиб, ишнинг умумий ҳажми 274 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган, тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари, шунингдек, объекти ва предмети аниқланган, ишнинг фан ва технологияларни ривожлантириш йўналишларига мослиги кўрсатилган, диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи келтирилган ҳамда тадқиқотнинг илмий янгилиги, амалий натижалари, натижаларнинг ишончлилиги, назарий ва амалий аҳамияти, жорий қилиниши, эълон қилинганлиги, ишнинг тузилиши тўғрисидаги маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг биринчи боби **“Марказий Осиёда кутубхоначилик тарихшунослиги ва қўлёзмалар тадқиқининг назарий муаммолари”** деб номланиб, унда мусулмон Шарқи кутубхоначилик тарихи ва анъаналари тарихшунослиги таҳлили, Марказий Осиёда кутубхоналар фаолияти ва китобхонлик маданияти, тарихшунослиги ва унинг назарий муаммолари ўрганилган.

Алломаларнинг илк қўлёзма жамланмалари борасидаги маълумотлар Уммавийлар ҳукмронлигининг кейинги ва Аббосийларнинг (VIII асрнинг 20-70-йиллари) илк даврига тўғри келади. Қатор манбаларда сандиқлар ва хуржунларда қўлёзмалар сақлангани, айрим ҳолларда шифтгача китобларга тўлаган хоналар тўғрисидаги маълумотлар учрайди⁸.

Халифалик пойтахти бўлган Бағдод ўша даврда Яқин ва Ўрта Шарқнинг йирик сиёсий, маданий ва илмий марказига айланган. VIII аср охири, халифа Ҳорун ар-Рашид (786-809) даврида бу ерда ўзига хос фанлар академияси вазифасини бажарган “Донишмандлик уйи”⁹ (“Байт ал-ҳикма”) ташкил қилинган. Диссертацияда у ердаги расадхона ва дунё халқларининг турли тилларидаги қадимги қўлёзмалар коллекциясига эга бўлган, янги қўлёзмалар билан узлуксиз тўлдириб турилган бой кутубхона фаолияти таҳлил қилинади.

Ал-Азҳар университети 970 йили, Фотимийлар даврида бунёд этилган бўлиб, унинг номи аввал “Қоҳира жомеъаси” бўлган ва кейинчалик “ал-Азҳар” деб аталган.

Уммавийлар (756-1031) пойтахти бўлган Андалусиядаги Қуртуба (Кордова) илм-фан, маданият ва китоблар жамғармалари жам бўлган йирик шаҳарлардан бири эди. Бу ердаги энг йирик кутубхона халифалар Абдурахмон III (912-961) ва Ал-Ҳакам II га (961-976) тегишли бўлган. Абдурахмон III нинг китобга меҳри уни улкан жамланма ташкил этишга ундаган.

Мисрлик тарихчи Ибн Асирнинг *“Тарих комил”* асарида келтирилишича, Ибн Мискавайҳ ўсмирлик йилларида Бувайҳийлар сулоласининг вазирлари Муҳаллабий (950-963), Абул Фазл (963-970), Абул Фатҳ ибн Амид (970-976)

⁸ Халидов А. Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. – Москва.: Восточная литература, 1985. – С. 182.

⁹ Қаранг: Абдуҳалимов Б. «Байт ал-ҳикма» ва Марказий Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – 264 б.

кабилар хузурида котиб, кутубхоначи, хазинабон лавозимларида фаолият олиб борган.

X аср охирига келиб, Хоразмшоҳ Маъмун ибн Маъмун пойтахтда Бағдоддаги “Байт ал-ҳикма”га ўхшаш академияга асос солади. Бу илм маскани – “*Мажлиси уламо*”га замонасининг уч юздан ортиқ машҳур олимоари тўпланиб, Абу Райҳон Беруний раҳбарлигида фаолият олиб бордилар. Шундан 32 алломанинг номи бизга маълум”¹⁰.

XI-XIII аср бошларида Яқин ва Ўрта Шарқда Шарқ қўлёзмаларининг бой мажмуалари билан Марв шаҳридаги вақф кутубхоналари жуда машҳур эди. Марв XI аср бошларида Салжук султонлари учун қароргоҳга айланди. Султон Али Арслон (1063-1072) ва Маликшоҳ даврида вазир бўлган йирик давлат арбоби, беқиёс қобилият соҳиби, машҳур “Сиёсатнома” асари муаллифи Низомулмулк Тусий (1017-1092) Салжук давлатининг турли жойларида ўқув муассасалари – “*Низомия*”лар билан бирга, кутубхоналар ташкил қилди¹¹. Кутубхоналар тарихини ўрганиш Шарқ мамлакатларидаги илмий-маърифий савияни аниқлаш имконини беради.

X асрда Сомонийлар (875-999) сулолавий кутубхонаси Бухорода энг йирик қўлёзма китоб мажмуаси бўлган. 996 йилда Амир Нуҳ ибн Мансурни даволашда табобат мўъжизасини намойиш этгани эвазига Абу Али ибн Сино (980-1037) мазкур кутубхонадан фойдаланишга мушарраф бўлгани асосли далиллар билан келтирилган.

Марказий Осиёда кутубхоналар фаолияти ва китобхонлик маданияти тарихий манбаларда баён этилган. Тарихий манбаларда мадраса ва унинг кутубхонаси ҳақидаги илк маълумот X асрга бориб тақалади. Абу Райҳон Беруний (973-1048)нинг 1000 йил ёзилган “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” тарихий асари кутубхоначилик иши тарихига оид маълумотлар келтирилган дастлабки асарлардан бири ҳисобланади. Ўрта асрларда яшаб ижод этган ва илмлар таснифига оид асар яратган мутафаккирлардан яна бири библиограф Ибн Надимдир¹². У кутубхоналар ҳақида маълумотлар тўплайди ва улар асосида ўзининг ягона асари – “Фихрист”ни ёзади¹³. Ёқут Ҳамавий ўз даврининг илғор олимлари суҳбатларидан баҳраманд бўлган, куну тун китоб ўқиш, муҳим деб топган китобларидан ҳуснихат ила нусха кўчириш билан шуғулланган. Ёқутнинг кутубхона ва китоб излаб шаҳарма-шаҳар юргани ҳам маълум. Ибн Халликон (608/1211-681/1282) “*Вафайотул аъён*” асарида: ...Дамашқдаги Одилия мадрасасининг китоблар хазинасида асли ўн жилддан иборат “*Китобут тақриб*”нинг олти жилди сақланаётгани”ни кўргани ҳақида маълумот беради. Тарихчи Наршахий (899-959) ўша даврда Бухородаги ёнғин пайтида Форжик мадрасаси ўзининг ноёб

¹⁰ Аҳмедов А., Машарипова Г. Хоразм Маъмун академиясининг ташкил қилиниши // Тарихий фармонга – 5 йил. – Хива: Хоразм Маъмун академияси нашриёти, 2002. – Б. 22.

¹¹ Ахунджанов Э.А. Очерки по истории книги и книжного дела в Средней Азии. Древность. Средние века. Т.: Издательско-полиграфическое объединение им. Ибн Сины, 1993. – 160 с.; “Книга и книжное дело в Узбекистане”. Ташкент. Узбекистан. 1978. – 67 с.

¹² Қаранг: Бахадиров Р.М. Из истории классификации наук на мусульманском востоке. Ташкент: Академия. 2000. – С. 69-72.

¹³ Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Т.IV. – М., Л., 1957. – С. 238.

кўлёмалар кутубхонаси билан бирга ёниб кетгани ҳақида хабар берган. “*Тарихи Масъудий*”нинг муаллифи Байҳақий мадраса ва кутубхоналар ҳақида маълумот келтирган. Ибн Баттутанинг “*Ўрта Осиёга саёҳат*” асарида ҳам китоб ва китобат маданияти ҳақида кўплаб маълумотларни учратиш мумкин. У нафақат китобат маданияти, балки ислом илмлари ривожини ўрганишда ҳам муҳим ўрин тутди. Юқорида тилга олинган манбалар муаллифлари Марказий Осиёдаги кутубхоналар борасида маълумот беришга ҳаракат қилганлар.

Марказий Осиёда кутубхоначилик тарихшунослиги ва унинг назарий муаммолари тарихига оид тадқиқотлар 4 гуруҳга бўлиниб таҳлил этилган.

Биринчи гуруҳга мансуб тадқиқотлар Марказий Осиёда кутубхоналар масаласини тадқиқ этишнинг илк даврига оид. Хусусан, мазкур соҳа бўйича узок йиллар давомида илмий фаолият олиб борган А. Кормилициннинг бир қатор тадқиқотлари мавжуд. А. Халидовнинг “Арабские рукописи и арабская рукописная традиция”¹⁴ номли монографиясидаги 8-боб тўлалигича китоб жамламалари ва кутубхоналарга бағишланган. Э. Охунжоновнинг тадқиқотлари эълон қилинган. Улардан: “*Ўрта Осиёда китоб ва китобат тарихи очерклари*” (Очерки по истории книги и книжного дела в Средней Азии) (1993 й.), “*Ўзбекистонда китоб ва китобат*” (Книга и книжное дело в Узбекистане) (1978 й.) кабиларни зикр этиш жоиз. О. Қосимова ҳам ушбу соҳа юзасидан қатор тадқиқотлар муаллифи ҳисобланади, уларга “*Туркистон ўлкасидаги кутубхоналар*” (1966), “*Ўзбекистонда инқилобдан аввалги кутубхоналар*” (1966), “*Ўзбекистонда кутубхоначилик тарихи*” (1992) кабилар дахлдор. Шу билан бирга, О. Акимушкиннинг “*XVI асрда Бухородаги Шайбонийлар кутубхонаси*” (Библиотека Шибанидов в Бухаре XVI века)¹⁵; А.Гаррицкийнинг “*Рус истилосидан аввал Ўрта Осиё кутубхоналари*” (Библиотеки в Средней Азии до русского завоевания)¹⁶ ва бошқа тадқиқотлар бор.

Иккинчи гуруҳдаги махсус тадқиқотларнинг дастлабкиси кутубхона ташкилотчиси ва илк ходимларидан бири бўлган Д.Граменицкий¹⁷га тегишли. Ундан кейин, хронологик тартибга кўра, Н. Дмитриевский¹⁸ ва А. Добросмысловнинг¹⁹ юқорида зикр этилган кутубхонанинг дастлабки 25 ва 30 йиллик иш фаолияти таҳлиliga бағишланган мақолалари келади.

¹⁴ Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. Главная редакция восточной литературы. Москва. 1985. – Б. 181-258.

¹⁵ Akimuskina O.F. Библиотека Шибанидов в Бухаре XVI века // Islamkundliche untersuchungen. Band 185. Ingeborg Baldauf, Michal Friedrich (Hrsg). Bamberger Zentralasienstudien. Konferenzakten. ESCAS IV. Bamberg 8-12. Oktober 1991. – Berlin. 1994. – S. 325-341.

¹⁶ Гаррицкий А. Библиотеки в Средней Азии до русского завоевания //Новый Восток. М., 1925, №10-11. С. 381-382.

¹⁷ Граменицкий Д.М. Заметки о Ташкентской публичной библиотеке // Туркестанские ведомости, 1875, №20.

¹⁸ Дмитриевский Н.В. Двадцатипятилетние Туркестанской публичной библиотеки // Туркестанский ведомости, 1895, №№33, 34, 37; Шу муаллиф. Эпизод истории Туркестанской публичной библиотеки // Кауфманский сборник. М.: 1910. – С. 129-138.

¹⁹ Добросмыслов А.И. Туркестанская публичная библиотека и музей. Исторический очерк // Средняя Азия, Т.: 1910. Кн. 2. – С. 106-126

Атоқли шарқшунос ва тарихчи В. Бартольднинг икки махсус мақоласи ҳам Туркистон жамоа кутубхонаси фаолиятига бағишланади²⁰.

Учинчи гуруҳга оид тадқиқотлар сўнгги йилларга тааллуқли бўлиб, уларда янги услуб қўллана бошлади. Ушбу йўналиш аввалгиларидан буткул фарқ қилиб, асосан янги маълумотлар, яъни бевосита қўлёзмаларнинг ўзидаги ёзув ёки муҳрлар ёрдамида қайси кутубхонага тегишли бўлганини аниқлаш орқали шахсий кутубхоналарни ўрганиш имконини беради. Тадқиқотларнинг бир нечтаси машҳур Муҳаммад Порсо кутубхонаси ҳақида бўлиб, бу борада қатор мустақил илмий мақолалар чоп этилган²¹. Бундай услубда аниқланган кутубхоналар борасида Ш. Воҳидов ва А. Эркиновга тегишли илмий изланишлар чоп этилган²². Шунингдек, 2007 йили Ш. Воҳидов ва З. Чориевнинг “Садри Зиё ва унинг кутубхонаси” (Садр-и Зия и его библиотека) ва 2010 йили А. Эркинов, Н. Полвонов ва Ҳ. Аминовнинг “Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси феҳристи”²³ китобларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Тўртинчи гуруҳ бу мавзуга оид диссертацияларнинг назарий масалаларига бағишланган. А. Кормилицин²⁴ (1969 й.), Э. Охунжонов²⁵ (1979 й.), Стейси Лейчти²⁶ (2008 й.), М. Матякубова²⁷ (2008 й.), Ҳ. Аминов²⁸ (2010 й.) ва Л. Холназарова²⁹ (2010 й.) диссертациялари ҳам ўрганилиб, таҳлил этилган.

“Марказий Осиё кутубхоналари турлари ва таркибини аниқлашда муҳрларнинг ўрни” номли иккинчи бобда Марказий Осиёда қўлёзмалар китобати ҳақидаги маълумотлар, Шарқ халқларининг узоқ асрлик тарихида яратилган маданий меросида китобат санъати алоҳида ўрин эгаллаши алоҳида таҳлил этилган. Ўрта асрларда ҳар қандай асар қўлда кўчирилиб,

²⁰ Бартольд В.В. Туркестанская государственная библиотека и местная мусульманская печать // Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук. М.: 1925. Т. 1. – С. 97-105

²¹ Қаранг: Халидов А.Б. Рукописи из библиотеки Мухаммада Парса // Петербургское востоковедение, выпуск 6. Санкт-Петербург, 1994, – С. 506-519; Muminov A., Ziyodov Sh. L’horizon intellectuel d’un érudit du XVe siècle: nouvelles découvertes sur la bibliothèque de Muhammad Pârsâ // Cahiers d’Asie centrale (Франция), vol. 7 (1999). – P. 77-98.

²² Erkinov A. et Vahidov Sh. L’horizon intellectuel d’un érudit du XVe siècle: Le fihrist (catalogue) de la bibliothèque de Sadr-i Ziya’: une image de la vie intellectuelle dans le Mavannah (fin XIXe-début XXe siècles) // Cahiers d’Asie centrale, vol. 7 (1999). pp. 141-174; Vahidov Sh. et Erkinov A. Une source méconnue pour l’étude de la production de livres à la cour de Muhammad Rahim Khan II (Khiva, fin XXe s.) // Cahiers d’Asie centrale, vol. 7 (1999). pp. 175-193.

²³ Эркинов А., Полвонов Н., Аминов Ҳ. Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси феҳристи. – Т.: Янги Авлод, 2010.

²⁴ Кормилицин А.И. История развития библиотечного дела в дореволюционном Туркестане (1868-1917 гг). ТашГУ. Автореф. канд. дисс. – Т.: 1969. – 31 с.

²⁵ Ахунджанов Э. Становление и развития книгоиздательского дела в Узбекской ССР (основные этапы и ведущие тенденции). Автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук. – МЛ: 1979. – 26 с.

²⁶ Stacy Liechti. Books, Book Endowments, and Communities of Knowledge in the Bukharan Khanate. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy Department of Middle Eastern and Islamic Studies. – New-York University, January 2008.

²⁷ Матякубова М.М. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошларида Хива хонлигида китобат ва кутубхона тарихи: Тар. фан ном.. автореферат. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий университети, 2008. – 34 б.

²⁸ Аминов Ҳ. А. Хоразмда китобат тарихи манбалари (XVII аср иккинчи ярми – XX аср бошлари: ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди асосида) Тар. фан. номз... автореф. – Тошкент: ЎзР ФА Шарқшунослик институти, 2010. – 30 б.

²⁹ Холназарова Л.С. “XIX– XX асрнинг бошларида Бухоро амирлигида китобат ва кутубхоначилик тарихи” Тар. Фан. номз... автореф. – Тошкент: ЎзР ФА тарих институти, 2011. – 28 б.

китобат қилинган ҳамда китоб кўчириш катта ҳунар ва санъат ҳисобланган. Бу ҳунар эгалари тарихда хаттот ёки котиб номи билан машҳур бўлиб, Шарқда котиблик билан ном чиқарган ҳар бир шахс бир оддий техник вазифани бажарувчи эмас, балки ўз замонасининг маданий ҳаётида фавқулодда катта роль ўйнаган илм-маърифат кишиси ва йирик маданият арбоби сифатида танилган.

Шарқда ёзувнинг жуда кўп турлари мавжуд бўлган: куфий, насх, сулс, настаълик, риқо, райҳоний ва яна бошқалар. Ўзини хаттот деб атаган киши хаттотлик қоидаларидан ва юқорида кўрсатиб ўтилган хат турларидан хабардор бўлиши, қоидага мувофиқ равишда ёза билиши шарт бўлган.

Дастлаб темурийлар даврида Шохрух Мирзо ва унинг ўғиллари – Иброҳим Султон, Бойсунқур Мирзо ва Искандар Султон ҳомийлигида Ҳирот мактаби учун замин яратилди.

Иккинчи даврда Ҳусайн Байқаро (1469-1507) саройида китобат санъатининг Мирак Наққош, Камолиддин Бехзод, Мавлоно Азҳар, Қосим Али чехрагушой каби Ҳирот мактаби вакиллари хизмат қилган. Бу даврда хаттотлик ва мусаввирлик билан бирга, жилдсозлик, тазҳибчилик, наққошлик каби соҳалар ҳам кенг ривожланди³⁰.

Бу йирик маданият ўчоқларида Алишер Навоий, Хондамир, Заҳириддин Бобур, Мирзо Ҳайдар ва бошқаларнинг асарларида чолғу асбобларининг мохир ижрочилари – Шайх Ноий, Қулмуҳаммад Удий, Дарвиш Али Чангий, Абдуллоҳ Марварид, Мазҳари Удий, Шохқули Ғижжакий, Саййид Муҳаммад Ғижжакий; кўшиқчилардан – Ҳофиз Басир, Ҳофиз Ҳасан Али, Ҳофиз Жомий, Муҳибали Балабоний кабилар зикр этилади. Бу даврда мусиқа санъати тараққий этиши билан бирга, мусиқа асбоблари ҳам такомиллашиб борди³¹.

Марказий Осиё ҳудудида ёзилган манбаларда – қўлёзма асарлар, қоzi ҳужжатлари, ёрликлар ва бошқа манбаларда китоб эгалари томонидан ёки ҳужжатни тасдиқлаш учун босилган муҳрларни учратиш мумкин.

Қўлёзма китобларга босилган муҳр ёрдамида шахсий ва вақф кутубхоналари ҳамда китоб савдоси ва қўлёзмалар кўчиб юриши ҳақида тарихий фактлар мавжуд. Бу эса, ўз навбатида, Марказий Осиё тарихи ҳамда сфрагистикаси ва фаннинг бошқа соҳалари билан шуғулланувчилар учун кўпгина маълумотлар бериши табиий. Минтақада қатор муҳрканлар фаолият олиб борганлар, улар нафақат муҳр яшаш, балки хаттотлик ишларини ҳам бажарганлар.

XVI-XIX асрларда Ўрта Осиёда нафақат асарлар битиш, балки уларни муқовалашга ҳам катта эътибор берилган бошланди. XVIII асрга келиб, асарлар муқовалари ўзининг оригинал кўринишига эга бўлди. Бундай ўзига хослик аввало жилди алоҳида, ён томони алоҳида бўлган яримчарм муқованинг кенг тарқалиши билан изоҳланади.

Муассаса ва шахсий кутубхоналарни аниқлашда сфрагистик материалларнинг ўрни Марказий Осиёда кўчирилган қўлёзмаларга босилган

³⁰ Семенов А.А. Гератская художественная рукопись эпохи Навои и ее творцы. В кн.: Алишер Навои. - М - Л.: 1940. – С. 153; Херавий М. Жилдсози дар давра-и Темуриён // Ориёна. – Кобул: 1348/1929 г. №1. – Б. 15.

³¹ Вызго Т.С. Музыка миниатюрах Бехзада и его школы. В кн.: Кемалиддин Бехзад. –Т.: 1984. – С. 32.

мухрлар тадқиқида ўз аксини топган. Чунки, аксарият қўлёзмаларга мухрлар босилган бўлиб, улар қўлёзmani қайси билим даргоҳига ёки кутубхонага ким вақф қилгани ҳақида маълумот беради. Мухр – кутубхона тимсоли бўлиб, қўлёзма варақларидаги мухрлар орқали унинг эгасини аниқлаш мумкин. Натижада кутубхоналар ва уларнинг эгалари ҳақида дастлабки хулосалар берилади. Бунга мадраса ва хонақоҳ учун вақф қилинган ёки шахсий кутубхона қўлёзмаларига босилган мухрлар мисол бўла олади. Мухр излари ёрдамида китоб фонди таркиби ҳақида ҳам маълумот олинади. Бунда, кутубхона эгалари қизиққан асарлар ва ўз ижодий фаолиятида ҳамда маърифатини оширишда улардан қандай фойдаланганини кўриш мумкин.

Кутубхоналар эгаларини аниқлашда махсус қайдлар, эсдалик ва хотираларда китоб эгалари ёки умуман қўлёзма тарихига оид муҳим маълумотлар олинади. Бу турдаги ёзув ва маълумотларни *қайдлар* деб номланиб, улар асосан қўлёзма ва тошбосма китобларнинг сарварағида учрайди. Лекин шундай қайдлар ҳам борки, китоб сўнгги ё китобни ички қисмларида ҳам учраб туради. Тадқиқот даврида учраган қайдлар асосан китоб эгаси, экслибрис, китоб кимга тегишлилиги, нархи, кимга ҳадя этилгани, ким вақф этгани каби маълумотлар жамланади. Табиийки, улардан китобларнинг кўчиб юриши ва китобга эгалик қилган шахсларнинг кутубхоналари ҳақида муҳим маълумот олинди. Муҳаммад Порсо кутубхонасига тегишли қўлёзмаларнинг олдварақ ёки бошқа варақларидаги қайдлар энг қадимийлиги аниқланди. Бу қайдлар шу пайтга қадар тадқиқотчилар эътиборидан четда қолиб келган. Уларни 5 турга бўлинди. Кўриб ўтилган маълумотлардан кутубхонадаги аксарият қўлёзмалар “Хизонат ал-кутуб” (“Китоблар жавони”) номи билан машхур бўлган кутубхонага, яъни Бухоро ҳанафий фақиҳлар – Садруш шариа сулоласига тегишли бўлгани аниқланди.

Вақф қилинган қўлёзма китоблар, авлодларга вақф этилган, аёллар томонидан вақф этилган ҳолатлар, мадраса ва хонақоҳга ёки кутубхонага вақф қилинган, қози ва шайхулислом томонидан вақф этилган қайдларга оид маълумотлар таҳлил этилди ва илмий хулосалар олинди. Айрим қўлёзмаларни машхур қозилар сотиб олганлар. Улар китобларнинг кўчиб юриши ҳақида маълумот беради. Жой номлари, масжидлар ёки мадрасалар номлари ҳақида маълумот берувчи қайдлар ҳам мавжуд. Юқорида тадқиқ этилган фактлар таҳлили, қўлёзма ва тошбосма манбаларда битилган ёзма қайдлар турли мазмундалиги ва муҳим тарихий маълумот беришини кўрсатди.

Учинчи боб **“Хонликлар даврида кутубхоналар ва уларнинг ислом манбаларини тадқиқ этишдаги аҳамияти”** деб номланиб Бухоро, Хива, Қўқон хонликларидаги кутубхоналарга оид масалалар тадқиқ қилинган.

Бухоро кутубхоналари тарихи борасидаги дастлабки маълумотлар Сомонийлар ҳукмронлиги даврига тўғри келади. X асрда Сомонийлар сулолавий кутубхонаси Бухорода энг йирик қўлёзма китоб мажмуаси эди. Мазкур ҳудудда шахсий ва жамоат кутубхоналари бўлган. Улар шоҳ, султон, амирзода, сўфий-шайхлар, қози, қозикалон, зодагон ёки сарой амалдорлар

томонидан ташкил этилган, мазкур ҳудудда мавжуд бўлган кутубхоналар бой меценатлар – олимлар, амалдорлар, дин пешволари томонидан ҳам очилганини тахмин қилиш мумкин. Бу ўқимишли ва билимли бўлиш анъанаси IX-XIII асарларда мусулмон дунёсидаги илмга эътибордан қолган ажойиб мерос.

Нақшбандия тариқатининг давомчиси – назариётчи шайхлардан бири Хожа Муҳаммад Порсо кутубхонаси борасида маълумотлар янгилари билан бойитилди. Ҳозирги кунга қадар аниқланган мазкур кутубхонага тегишли китобларнинг умумий сони 151 та (улардан 106 таси ЎзФА ШИДа, 17 – Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург филиалида, 6 – Франция Миллий кутубхонасида, 5 – Қозон университетининг илмий кутубхонасида, 4 – А. Байбурдиннинг шахсий қўлёзма фондида, 3 – Москвада³², 3 – Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасида, 2 – Бухорода³³, 2 – Тожикистон Фанлар академияси қўлёзмалар фондида, 1 – Грузияда, 1 – “Олтин мерос” фондида, 1 – Ш. Зиёдовнинг шахсий қўлёзма фондида) нусхага етди.

Яна бир кутубхона – XVI аср иккинчи яримда Бухорода бунёд этилган Говкушон меъморий обидасига тааллуқли кутубхона ва Жўйбор хожаларининг Говкушон кутубхонасига вақф қилган китоблари аниқланиб, илк бор илмий муомалага киритилди.

Шайбонийлар сулоласидан Абдуллахон II (1583-1598) – 29, Аштархонийлар сулоласидан Абдулазизхон (1645-1680) – 37, Субҳонқулихон (1681-1702) – 19, Убайдуллахон (1702-1711) – 8, Амир Дониёлбий (1758-1785) – 5, манғитлардан Амир Ҳайдар (1800-1826) – 32, Амир Музаффархон (1860-1885) – 9 та қўлёзма вақф қилган бўлиб, улар ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар асосий фондида сақланади ва уларга хонлар номи қайд этилган муҳрлар босилган.

Бухоро қозикалонларининг сулолавий кутубхоналари борасида маълумот: Бухоронинг машҳур қозикалони, олим Садр Зиё (ваф. 1932 й.) 1921 йилда шаҳарда учта катта кутубхона борлигини айтиб ўтган. Садр Зиёнинг ўзининг шахсий кутубхонаси борасида алоҳида тадқиқотлар нашр этилиб, ундан илмий жамоатчилик фойдаланиб келмоқда³⁴. Тадқиқот давомида қози Бурҳонуддин, Хишмат (1857-1927), Абдувоҳид “Садр Сарир” Балхий Бухорий (1817-1886) кутубхоналарида мавжуд китоблар сони аниқланди.

Хива хонлигидаги кутубхоналарнинг тузилиши ва фаолияти тадқиқи натижасида Хоразмда мавжуд кутубхоналарни аниқлашда қўлёзма асарларнинг биринчи варағи ёки охирида қўйилган муҳрлар, уларнинг соҳиби ҳақидаги қайдлар тадқиқ қилиди. Хоразмда китоб тегишли бўлган шахс муҳрдан кўра, соҳиби ҳақидаги қайдлар кўпроқ учрайди. Бу ёзувлар

³² Морозов Д. А. Три московских рукописи из библиотеки Мухаммада Парса (Дополнение к статье А. Б. Халидова) // Петербургское востоковедение, № 9. – Санкт-Петербург: 1997. – Б. 553-554.

³³ Kurbanov G., Schwarz F. Catalogue of Arabic, Persian and Turkic Manuscripts in the Ibn Sina Library. – Bukhara. Bukhara, 1998. – Б. 4-5, 7.

³⁴ Вохидов Ш., Чориев З. Садр-и Зия и его библиотека. – Ташкент: Янги Авлод, 2007.

орқали сарой кутубхонаси, шахсий-сулолавий кутубхоналар тўғрисидаги, уларни барпо этилган шахслар, кутубхоналарда қандай китоблар кўпроқ учраши борасидаги ва ҳоказо маълумотларни аниқлаш мумкин. Хива хонлигида кутубхона маданияти, китобат санъати ва унинг тарихини ўрганиш мақсадида таҳлил этилган манбалар XVIII аср охири – XX аср бошларида ҳукмронлик қилган қўнғирот сулоласининг қарийб барча вакиллари кутубхона маданияти юксалишига муносиб ҳисса қўшганини кўрсатади.

Қўнғирот сулоласи вакили – Хива хони Муҳаммад Аминхон Иноқ (1845-1855) муҳри билан 4 та вақф қилинган. Аллоқулихон (1825-1842) сарой кутубхонасидан ташқари ўзи қурдирган мадрасага ҳам китоблар вақф қилиб турган. Уларнинг умумий сони 32 тадир. Қутлуғмурод Иноқ (1856 йил қурдирган) ҳам ўзи қурдирган мадрасага китоблар вақф қилгани ҳақида маълумот бор. Умуман, қўнғирот сулоласининг барча хон ва шахзодалари ўзлари қурдирган мадрасаларга вақф қилиб турганлар. Муҳаммад Раҳимхон II нинг (1864-1910) иккита кутубхонаси бўлиб, бири қишки қароргоҳ – Арк ичкарасида, яна бири ёзги қароргоҳ – шаҳар ташқарисидаги Тозабоғ саройида жойлашган. Тадқиқотчилар Ш. Воҳидов ва А. Эркиновнинг аниқлашича, Муҳаммад Раҳимхон Феруз ҳукмронлик йилларининг охирларига келиб, сарой кутубхонасидаги жами қўлёзма ва тошбосма китоблар 914 тани (шулардан 604 таси қўлёзма, 310 таси тошбосма асарлар) ташкил этган. Хива хонлари вақф қилган китобларга қозилар томонидан муҳрлар қўйиш одати мавжуд бўлган. Уларга босилган хон муҳри ёнида ушбу вақфни тасдиқлайдиган қозининг муҳри ҳамда унинг шу ҳақда чиқарган ҳукмини ёзиб қўйиш анъанаси ҳам бўлган. Таъкидлаш лозимки, бу хилдаги тасдиқ бошқа шаҳарлардаги вақф китобларида учрамайди.

Қўқон хонлиги кутубхоналаридаги манбалар ва уларнинг мавзу бўйича таҳлили XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг дастлабки йилларида Қўқон хонлигидаги шахсий кутубхоналар маҳаллий зодагонлар, нуфузли амалдорлар, ақлий меҳнат вакиллари ва ижодий касб эгалари, оддий китоб мухлислари – кўп сонли саводли ҳунармандлар, олимлар, мударрислар, толиблар, имом-хатиблар ва бошқаларга тегишли бўлганини кўрсатди. Бу шахсий кутубхоналар ўз таркибига кўра олдинги давр – Ўрта асрлардаги шахсий кутубхоналардан деярли фарқ қилмаган. Қўқон саройларида мавжуд бўлган кутубхоналар, уларнинг тарихи, китоблар турлари ҳақидаги маълумотлар кам. Тадқиқот давомида қўлга киритилган ютуқлар қуйидагилардир:

Хонлик ҳукмдорлари муҳрлари ва улардаги маълумотларга оид тадқиқотлар етарли эмас. Айни фикрни минг уруғидан бўлган Қўқон хони Умархон (1810-1822) ҳақида ҳам айтиш мумкин: Умархон муҳри ҳақида айрим тадқиқотлар амалга оширилган, холос.

Муҳрлар эса муайян ҳукмдор ва унинг сиёсий титуллари (баъзида даъволарни) ўрганишда ўзига хос ўрин тутган.

Хонлик ҳудудида қатор шахсий кутубхоналар ҳам бўлган. Машҳур Дукчи Эшон кутубхонасида илм-фаннинг турли соҳаларига оид асарлар сақланган. Улар орасида инсоннинг дунёқараши, салоҳиятини оширадиган

асарлар талайгина. Марғилонда Иброҳимхўжа Муҳаммадхўжаевнинг кутубхонаси машҳур эди. Унда Хондамирнинг қўлёзма китоблари, Султон Хусайн Бойқаро, XV-XVI асрларда яшаб ижод қилган бошқа шоирларнинг шеърӣ тўпламлари жамланган. Юнусжон Дада Муҳаммад – Оғалиқ Хўқандий ўғли шахсий кутубхонасининг катта бир қисми ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланиши аниқланди.

“XIX аср охири XX аср бошида махсус кутубхоналар тарихи” деб номланган тўртинчи бобда Туркистон ўлкасида шахсий кутубхоналар, нодавлат ва шахсий кутубхона хазиналарнинг ташкил этилиш тарихи, ҳамда Ўзбекистонда мавжуд махсус давлат қўлёзма фондлари тадқиқ этилган.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан Туркистонда Чор Россиясининг мустамлака даври бошланди. Айти шу даврда Туркистон ўлкасида шахсий кутубхоналар ҳам фаолият юритгани ҳақидаги тарихий маълумотлар ўрганилди. Бир қатор таниқли дин арбоблари ва маърифатпарварларнинг муҳрлари босилган қўлёзма китоблар аниқланди. Мазкур шахслар кутубхоналарини синчковлик билан ўрганиш орқали ўлка тарихи ва маданиятига оид қатор янги бирламчи маълумотлар аниқланди. Бу, ўз навбатида, шахсий ва кичик қўлёзма фондлари каталогларини яратиш ва улардаги манбаларни тадқиқ қилишга ундайди. Келажакда мавзунӣ мукамал тадқиқ этиш Ўрта Осиё тарихида фаолият олиб борган турли шаклдаги кутубхоналар тарихини ўрганиш, янги кутубхоналарнинг номлари ва эгаларини аниқлаш имконини яратди.

Нодавлат ва шахсий фондларда сақланаётган қўлёзмалар миқдори ва улардаги муҳим маълумотлар таҳлил натижасида Тошкент шаҳридан Юнусжон Ҳакимжонов, Себзор даҳаси қозиси бўлган Муҳаммад Муҳиддинхожа авлодлари Ҳамидулла Қобулнийзов ва Хадича Қобулнийзова, Нажмиддин Комилов, Маъруф Юлдашев, тарих фанлари доктори Ҳайдарбек Бобобеков, самарқандлик таниқли тарихчи олим Комилхон Каттаев, Меҳрожиддин Амонов, Қашқадарёдан Равнақий, Фақирӣ, Исмоил ибн Иброҳимхўжа Шаҳрисабзий, Зайниддин Хожақулов, Махдум Восилий шахсий кутубхоналари аниқланди. Мазкур фондларнинг фаолияти борасида маълумот бериш учун уларнинг ташкил этилиш тарихи ўрганилди. Фондларни сақлаш ёки фаолиятини йўлга қўйиш юзасидан ҳуқуқий-норматив ҳужжатларнинг муайян бир тизими мавжуд эмас. Бундай шахсий қўлёзма жамламалари нафақат Марказий Осиёда, балки дунёда ҳам кам учрайдиган ҳолат. Уларни сақлаш ва кейинги авлодга етказиш учун керакли қонунлар ишлаб чиқиш ниҳоятда зарур. Чунки кўп ҳолларда китоб ёки жамлама эгаси вафотидан сўнг, фонд фарзандлар ёки қариндошлар орасида мерос сифатида бўлиниб, тарқалиб кетади. Бу эса ўз-ўзидан китобларнинг умуман йўқолиб кетиш хавфини туғдиради.

Ўзбекистонда мавжуд махсус давлат қўлёзма фондлари ва уларнинг ташкил бўлиш тарихи ҳозирги кунда ўта долзарб масалага айланиб бормоқда, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида” 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995 сонли Қарорининг

қабул қилиниши, Уммон Султонлигининг молиявий кўмагида 2018 йил март ойида қуриб битказилиб, замонавий жиҳозланган янги бино фойдаланишга топширилди. Мухими, мазкур қарорга мувофиқ ЎзР ФА ШИ қадимий қўлёзмалар, тарихий-маданий аҳамиятга эга бўлган замонавий ёзма манбаларни сақлаш, ўрганиш, илмий асосда тадқиқ этиш ва тарғиб қилиш бўйича Ўзбекистондаги етакчи илмий-тадқиқот муассасаси этиб белгиланди ва унинг зиммасига қатор янги масъулиятли вазифалар юклатилди.

ЎзР ФА ШИ илмий фаолияти асосан қўлёзмалар жамғармаси билан боғлиқдир. Бу ерда сақланаётган қадимий Шарқ қўлёзма асарлари тўплами дунёдаги бой ва беқиёс илмий аҳамиятга эга бўлган жамғармалардан бири ҳисобланади. Қўлёзмалар хазинасидаги энг қадимий асарлар минг йилдан кўпроқ тарихга эга. IX асрда куфий хати билан кўчирилган Қуръон нусхаси бунга яхши мисол бўлади. Кейинги даврларга мансуб қўлёзмалар XX асрнинг биринчи ярмига тўғри келади.

Фарғона водийси, Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Тошкент, Сирдарё, Жиззах вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасига уюштирилган археографик экспедициялар натижасида жойлардаги фондларда араб ёзувидаги 10080 та қўлёзма, 14400 та тошбосма асар, 16820 та тарихий ҳужжат борлиги аниқланди. Қўлёзмалар фондларини бойитиш мақсадида аҳоли қўлидаги манбаларни аниқлаш ва уларни сотиб олиш ишларини ташкил қилиш, фаолият самарали давом эттириш, бугунги кундаги муҳим ишлардан саналади.

ХУЛОСА

Диссертацияда кўрсатилган мақсад ва вазифалар доирасида амалга оширилган тадқиқот ва таҳлиллардан қуйидаги хулосалар келиб чиқади:

1. Шарқ мамлакатларида бевосита ёзув маданияти ривожланиши натижасида араб қўлёзма китоблари жамланмаларининг ташкил этилиши кенг оммалашган. Бир неча асрлар давомида мусулмон мамлакатлари илмий маърифат борасида юксак натижаларга эришган. Шарқ минтақаси тарихида фаолият олиб борган турли шаклдаги кутубхоналар тарихи инсон тафаккурининг ривожини, тўпланган тажрибаларга оид илмий хулосалар чиқариш ва улар номлари ҳамда эгаларини аниқлаш имконини беради.

2. Хонлар ўз саройида кутубхоналар ташкил қилиш билан бирга, ўзлари қурдирган мадрасалар ҳузурида ҳам кутубхоналар барпо этишган. Уларни китоб билан бойитишга катта аҳамият берган. Мадрасаларга вақф қилинган китобларини қўлёзма китоблардаги муҳрлар орқали аниқлаб олиш мумкин. Аллоҳқулихон ҳамда Муҳаммад Амин Иноқ ана шундай китобсевар хонлардан бўлган. Бу эса маҳаллий аҳолининг китобхонлик маданиятининг юқори бўлишига олиб келган;

3. IX-X асрлардан бошлаб кўплаб мактаб, мадрасалар ва улар қошида кутубхоналар фаолият кўрсатган. Кутубхоналар ўз давридаги маданий юксалишнинг маҳсули саналади. Уларнинг барчаси маълум маънода бир-бирининг меросхўри ҳисобланади.

4. Бугунги кунда кутубхоначилик манбашунослиги тадқиқотларнинг нисбатан янги ва ёш йўналиши бўлиб, уни ривожлантириш борасида катта имкониятлар мавжуд. Кутубхона тарихини қўлёзма китоблардаги ёки қозилик хужжатларидаги муҳрлар, қайдлар, хаттотлар, муқовасозлар борасидаги маълумотлар ёрдамида бир қатор илмий вазифалар ўз ечимини топади. Бу кутубхоналарнинг турли илmlлараро қиёсий таҳлил этилиши Ўзбекистон тарихини ўрганишда муҳим илмий аҳамият касб этади.

5. Хаттотлар, муқовасозлар, муҳрканлар Ўрта аср китоб мажмуасининг шаклланишида, маърифат тараққиётида, минтақада юз йиллар давомида олимлар, шоир ва ёзувчилар томонидан яратилган араб хатидаги китобларни қайта кўчириш ва тарқатишда ҳал қилувчи роль ўйнаганлар. Умумбашарий маданият дурдоналари бўлмиш минглаб қўлёзма китоблар хаттот ва муқовасозларнинг холис, машаққатли меҳнати туфайли бугунги кунгача етиб келган ва умуминсоний маънавият мулкига айланган.

6. Бугунги кунда Бухоро, Хива, Қўқон хонликларидаги кутубхоналар айнан қўлёзма китобларга босилган муҳрлар ёрдамида қайта тикланиши кутубхоначилик тарихи учун янги қирраларни очиб беради. Бухоро хонлигида фаолият олиб борган Говкушон кутубхонаси, Хожа Муҳаммад Порсо, Бухоро қозилари ташкил этган бой кутубхоналар борасидаги маълумотларга қўлёзмалар ва уларга босилган муҳрлар асос бўлиб хизмат қилади.

7. Дукчи Эшон кутубхонасида илмининг турли соҳаларига оид китоблар орасида Эшонинг дунёқараши, салоҳиятини оширадиган асарлар кўп эканлигини кўриш мумкин. Марғилонда Иброҳимхўжа Муҳаммадхўжаевнинг кутубхонаси машҳур. Унда Хондамирнинг қўлёзма китоблари, Султон Ҳусайн Бойқаро, XV-XVI асрлар бошқа шоирларининг шеърий тўпламлари жамланган. Юнусжон Дада Муҳаммад – Оғалиқ Хўқандий ўғли шахсий кутубхонасининг катта бир қисми ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланади.

8. XIV аср охири – XX аср бошларида Марказий Осиё ҳудудида мактаб ва мадрасалар, кутубхоналарнинг кўплиги хаттот ва китобларнинг сонини ортишига сабаб бўлди. Марказий Осиё фаолият олиб борган хонликлар сарой, мадраса ва хусусий кутубхоналарини ва уларнинг соҳибларини ўрганиш Ўзбекистон маданияти тарихини янада бой маълумотлар билан таъминлайди.

9. Кутубхоналар янги фикрлар, кашфиётларга асос бўлиб хизмат қилиш билан бирга турли илмий ғоялар пайдо бўлган. Кутубхоналар тарихи Марказий Осиё ҳудудидаги илмий-маърифий даражани аниқлаш имконини беради. Бу ўз навбатида Марказий Осиё тарихи бўйича шуғулланаётган тадқиқотчилар учун муҳим маълумотларни беради. Хусусан, ислом, сиёсий тарих ҳамда кодикология ва Марказий Осиё тарихига оид тадқиқотлар учун муҳим ҳисобланади.

10. Ўзбекистонда XX аср бошида фаолият юритган нодавлат ва шахсий кутубхоналаридан Тошкент шаҳридан Юнусхон домулла Ҳакимжонов, шаҳарнинг Себзор даҳаси қозиси бўлган Муҳаммад Муҳиддинхожа

авлодлари Ҳамидулла Қобулнийзов ва Ҳадича Қобулниева, Нажмиддин Комилов, Маъруф Юлдашев, Ҳайдарбек Бобобеков, Комилхон Каттаев, Меҳрождин Амонов, Фақирӣ – Исмоил ибн Иброҳимхўжа Шаҳрисабзий, Зайнитдин Хожакулов, Махдум Восилӣ шахсий кутубхонасилари аниқланди. Ушбу фондларни сақлаш ёки фаолиятини юритиш юзасидан ҳуқуқий-норматив ҳужжатларнинг муайян бир тизимини йўлга қўйиш муҳим. Бундай шахсий қўлёзма жамланмалари нафақат Марказий Осиёда, балки дунёда ҳам кам учрайдиган ҳолатдир.

Хулосалардан келиб чиққан ҳолда қуйидаги тавсиялар берилди:

1. Ўзбекистон тарихи ва миллий қадриятларини ўрганиш эҳтиёжидан келиб чиқиб, аجدодлардан мерос қолган турли қўлёзма, тарихий ҳужжатлар ва тошбосмаларни тадқиқ этиш ишларини қўллаб-қувватлаш жамоат фондиди ташкил этиш;

2. Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази билан биргаликда Ўзбекистон Республикасининг қадимий ёзма манбаларининг Миллий реестрини тузиш;

3. Диссертация материалларидан олий таълимда, хусусан, Ўзбекистон Халқаро ислом академияси, Тошкент давлат шарқшунослик университети, Алишер Навоий номидаги Ўзбек тили ва адабиёти университетида “Матншунослик ва адабий манбашунослик”, Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институтида “Марказий Осиёда кутубхоналар тарихи” йўналишларида махсус курслар очиш ва қўлланмалар тузишда фойдаланиш;

4. Ўзбекистон ахборот агентлиги ҳамкорлигида Ўзбекистон тарихига оид муҳрлар электрон базаси платформасини яратиш;

5. “XV-XX аср бошларида бўлган даврда Марказий Осиёда кутубхоначилик тарихи” номли монография нашр этиш.

**SCIENTIFIC COUNCIL UNDER NUMBER
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 FOR AWARING ACADEMIC
DEGREES UNDER INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF
UZBEKISTAN**

**IMAM BUKHARI INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CENTER
UNDER THE CABINET OF MINISTERS OF THE REPUBLIC OF
UZBEKISTAN**

ZIYODOV SHOVSIL YUNUSOVICH

**HISTORY OF LIBRARIANSHIP IN CENTRAL ASIA FROM THE 15th TO
THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY (BASED ON THE ANALYSIS
OF MANUSCRIPT SOURCES AND SEALS CONTAINING IN THEM)**

24.00.01 – History and Source Studies of Islam

**DISSERTATION ABSTRACT OF THE DOCTOR OF SCIENCE (DSc)
ON HISTORICAL SCIENCES**

TASHKENT – 2022

The theme of the doctoral thesis is registered by Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under the number B.2018.1.DSc/Tar137.

The doctoral thesis has been carried out at the Imam Bukhari International Scientific Research Center.

The abstract of the dissertation is available in three languages (Uzbek, Russian, English (resume)) on the web page of the Scientific Council (www.iiau.uz) and information-educational portal «ZiyoNet» (www.ziyo.net).

Scientific adviser:

Bahadirov Roik Majidovich

Doctor of Sciences (Philosophy), professor

Official opponents:

Muminov Ashirbek Qurbonovich

doctor of Historical Sciences, professor

Shodmonova Sanobar Bozorbayevna

doctor of Historical Sciences, professor

Ergashev Bakhtiyor Ergashevich

doctor of Historical Sciences, professor

Leading organization:

Termiz State University

Defense of dissertation will be held on «___» _____ 2022 at _____ at the meeting of the Scientific Council awarding Scientific degrees DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 at the International Islamic academy of Uzbekistan (address: 100011, Tashkent city, A.Kadiri Street, 11. Phone number: (99871) 244 00 56; fax: (99871) 2440065; e-mail: info@iiau.uz).

Doctoral dissertation could be reviewed in the Information Resource Centre of the International Islamic academy of Uzbekistan. (Registration number 92). Address: 100011, Tashkent city, A. Kadiri Street, 11. Phone number: (99871) 244 00 91)

Abstract of dissertation was delivered on «___» _____ 2022.
(Register protocol number № ___ of «___» _____ 2022).

D.R. Maksudov

Chairman of the Scientific Council for awarding scientific degrees, Doctor of historical sciences, associate professor

S.A. Rustamiy

Secretary of Scientific for awarding scientific of degrees, Doctor of Philology, ass. professor

Z.M. Islamov

Chairman of Scientific Seminar under the Scientific Council for awarding scientific degrees, Doctor of Philology, Professor

INTRODUCTION (Abstract of DSc dissertation)

Actuality and necessity of research. There is a growing interest in the study of the history of “مكتبة” – “libraries” in the world, which have made a significant contribution to the development of human civilization. In the Middle Ages, libraries operated in the Muslim East under the names “دار الكتب” – “Darul kitab”, “خزانة الكتب” – “book store”. The greatest achievements of human thinking, inexhaustible scientific ideas, remarkable technological discoveries have been made through books. With the help of libraries, humanity has accumulated experience in all aspects of its multifaceted activities, passed on its knowledge to future generations, and moved forward. Therefore, the role of libraries in the Muslim East and in Central Asia, which is an integral part of it, was given special attention. This can be seen in hundreds of places in the region called “palaces”, “foundations”, “public”, “private” libraries. Here are preserved works of world culture, such as astronomy, medicine, geodesy, logic, philosophy, such as “Osman Mushaf” – مصحف عثمان and ancient manuscripts of other religious sciences, which are considered as a rare gems of the Islamic world. In this regard, it is important to scientifically and conceptually reveal the place of libraries with a significant book fund in different languages in the history of Central Asian librarianship in the XV-early XX centuries.

Research is being carried out on the characteristics of rare manuscript sources (المخطوطات) in the world's manuscript collections, such as used papers (الصحائف), covers (غلاف), and types of letters (أنواع الخطوط). In addition to the libraries in the Muslim East and the rare books in them, research has been conducted on the inscriptions, seals, owners of the manuscripts, commentaries on them (شرح), and scholars who have completed the margins (حاشية). It should also be noted that in today's information society, the issue of comprehensive and sufficient attention to this issue, as well as the issue of digitization of unique works is on the agenda. Therefore, the weight of existing research will increase with the scientific study of libraries in the palaces of Amir Temur and the Timurids, Mirzo Ulugbek, Boysungur Mirzo and the khanates that ruled in Central Asia and their solution to modern problems.

In the renewed Uzbekistan, the field of Islamic history and source studies is developing due to a number of scientific studies in the field of religion and enlightenment. At the same time, it is important to "further strengthen the international reputation of Uzbekistan as a country that has made a significant contribution to the development of world science and culture, to preserve, study and promote the rich written heritage to a new level." ¹ Today, more than 100,000 manuscripts are stored in the book funds of Uzbekistan. From these rare works one can find answers to many current problems of our time. At the same time, it is important to study the history of libraries, to distinguish them, by analyzing the

¹ Мирзиёев Ш. “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2995-сонли қарор. 2017 йил 24 май.

methods and data associated with the selection of books, using different forms of seals printed on these libraries and the rare manuscripts stored in them.

This dissertation serves to a certain extent in the implementation of the tasks set out in the following Presidential decrees: Decrees of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-6165 of February 9, 2021 “On measures to further develop domestic and pilgrimage tourism in the Republic of Uzbekistan”, No.2855 of March 27, 2017 “On measures to create the Imam Bukhari International Scientific Research Center under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan”, No. 2995 of May 24, 2017 “On measures to further improve the system of preservation, research, and promotion of ancient written sources”, and the Presidential resolution PR-126 of February 10, 2022 “On additional measures to improve the system of preservation and research of ancient written sources”.

Compliance of research with the main priorities in the field of science and technology development in the Republic. The thesis was conducted in accordance with the following priorities for the development of science and technology in the country: 1. “Formation of a system of innovative ideas and ways to implement them in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an Information society and a democratic state”.

Overview of foreign research on the subject of dissertation. The world's leading scientific centers and higher educational institutions conduct research on the activities of libraries and seals. Among them are CNRS (France), IRCICA², Institut du Monde Arabe (France), Leiden University (Netherlands), Oxford Center for Islamic Studies (Great Britain), Institute of Iranian Studies, Austrian Academy of Sciences (Austria), Ruhr-Universität Bochum (Germany), libraries al-Azkhar University (المكتبة المركزية - جامعة الأزهر), Tokyo University of Foreign Studies (Japan), Montana State University (USA), Indiana University Bloomington (USA), St. Petersburg branch of the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences (Russia), Eurasian University named after L.N. Gumilyov (Kazakhstan), Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhon Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, National University of Uzbekistan.

In the early fifteenth and early twentieth centuries, a number of scientific studies conducted around the world on the history of librarianship in Central Asia, the analysis of manuscript sources and their seals, including the following scientific results: It was revealed that candidates for the position of the head of the foundation and public and even palace libraries, were appointed by the Qadi-kalans (Chief qadies – قاضى القضاة) who played a leading role in the socio-cultural and religious-enlightenment life of the Bukhara Khanate (Leiden University –

² CNRS – French: National Centre for Scientific Research: <https://www.iran-inde.cnrs.fr>; IRCICA - Research Centre For Islamic History, Art and Culture: <https://www.ircica.org/publications/history-of-islamic-civilization/asia/central-asia-and-caucasia>; www.imarabe.org; <https://www.universiteitleiden.nl>; www.ox.ac.uk; <https://www.oew.ac.at>; <https://www.ruhr-uni-bochum.de>; <http://www.tufs.ac.jp>; <https://www.indiana.edu>; <http://www.orientalstudies.ru>; <https://enu.kz/ru/>; <https://beruni.uz/>; <http://fati.uz/>; <https://iia.uz/>; <https://nuu.uz/>.

Netherlands); It is proved that the preservation of books in Persian, Turkish, Chinese, Uighur and Pashto, in addition to Arabic, in the palace library of the Ark, the largest in Bukhara, was the result of the displacement of Arabic as a scientific language in the Bukhara Khanate by Persian and Turkic languages, as well as the activities of scientists of different nationalities in the palace (CNRS, Medieval and modern history Iran and Central Asia – France); Due to the stability of the Mangit dynasty during the reign of Daniel Atalik (1758-1785), it was proved that the library of Hoja Muhammad Porso was enriched with new books and the manuscripts were regulated by the state and the practice of stamping them was systematized (Institute of Iranian Studies, Austrian Academy of Sciences - Vienna, Austria); In the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, Turkestan libraries were enriched in line with the development of science. As a result of the development of science in Europe and the "presentation" of these sciences to the local people by the Jadids, thousands of publications in Western languages have appeared in libraries (Institut du Monde Arabe – France); As a result of the development of the tradition of sealing in Central Asia since the 15th century and the increasing circulation of books, seals in manuscripts have proven to be the primary source of important information about the owner of the book – صاحب الكتاب, waqf – الوقف and library – المكتبة (Oxford Center for Islamic Studies – UK and Toronto University - Canada)³.

Scientific research on the history of culture and the history of libraries in the world is carried out in a number of priority areas, including: history of ancient manuscripts; identification of oriental manuscript collections and creation of a catalog of manuscripts in them; identification of palaeographic and codicological features of medieval manuscripts; revealing the history of libraries that existed in the Middle Ages.

Level of research the problem. Sources and literature on the study of the history of libraries can be divided into the following 4 groups:

the first group includes a number of sources on the socio-cultural history of Central Asia and its cities, villages, geography and topography. Although these works are scattered, they contain information about libraries. The works of Narshahi, Ibn Khallikan, Bayhaqi, Khorezmi, Ibn Battuta, Yaqut Hamawi, Idrisi, Beruni of the X-XVII centuries are among them⁴;

³ Avicenna's Copyists at Work: Codicological Features of the Two Leiden Manuscripts of the Kitab al-Shifa", in: Oriens 40/2-3 (2012). – pp. 223-255. Muminov A., Szuppe M. et Idrisov A., avec la collaboration de Ziyodov Sh, Manuscrits en écriture arabe du Musée régional de Nukus (Karakalpakstan, Ouzbékistan): fonds arabe, persan, turki et karakalpak, Series Catalogorum II, Istituto per l'Oriente C.A. Nallino – "Mondes iranien et indien", Roma : Istituto per l'Oriente C.A. Nallino, 2007, 282 p.; Welsford T. and Tashev N. A Catalogue of Arabic-script documents from the Samarqand Museum // International institute for Central Asian studies. With the assistance of Isroilov M and Aminov H. Samarqand 2012. – 287 p.; Subtelny M. The Making of Bukhara-yi Sharif: Scholars and Libraries in Medieval Bukhara (The Library of Khwaja Mukhammad Parsa) // Studies on Central Asian History in Honor of Yuri Bregel. Edited by Devin DeWeese. – Bloomington, Indiana, 2001. – С. 79-111.

⁴ Абу Бақр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи / А. Расулов таржимаси. – Т.: Фан, 1993; Ибн Халликон "Вафайот ул-аъйон ва анбоъ абноъ из-замон". Миср. 1893; Абу-л-Фазл Бейхаки. История Мас'уда. Ташкент. Изд-во АН УзССР. 1962; Аҳмедов А.А. Научное наследие ал-Хоразми и его место в истории науки и культуры. Дисс. и автореф. ист. наук. - Т. 1986; Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. (пер. И. Ибрагимова.) М. Наука. 1988; Ўякут Хамавий. Муд'жам булдан // Материалы по истории Средней Азии X-XIX вв. Ташкент: Фан, 1988; Ал-Идриси. Нузхат ал-муштак фи хтирак ал-афак (извлечения) (Развлечение

the second group includes the following research on theoretical issues in the study of library history: In the West, a French monograph by Esha Youssef on Arabic public and scientific libraries in medieval (XII-XIV) Mesopotamia, Syria and Egypt; “Arab Libraries in the Middle Ages” by the Arab scholar Uyun Sud Nazar; as well as “The History of Arab Libraries and the Stages of the Development of Libraries in Syria” by Hail Najib; “The Fate of Ancient Libraries” by Aleksey Gavrilovich Glukhov; “History of Turkish Libraries” of Ismoil Erusal; “Books and manuscripts in the scientific environment of the Bukhara Khanate” of Staki Lechiti⁵;

the third group may include a number of studies on the history of Central Asian library culture. In particular, there are a number of researchers such as A.Kormilitsin, E.Okhunjonov, O.Qosimov who has been working in this field for many years. At the same time, it is worth mentioning O.Akimushkin’s “The Shaibanid Library in Bukhara of the 16th century”; A. Garritsky’s “Libraries in Central Asia before the Russian conquest” and others. The research of orientalist B.Khalidov, A. Yazberdiev, M. Szuppe is also important⁶;

the fourth group includes studies in recent years that identified library owners directly using inscriptions or seals in the manuscripts themselves. In this regard, 4 independent studies of the library of Muhammad Porso (1345-1420) were conducted. In particular, Vahidov and Erkinov prepared monographs entitled “List of books in the library of Sadr Ziyov”, “List of manuscripts of Muhammad Rahimkhan II”, which were supplemented with additions not included in previous research. Another study in this area was conducted jointly by A. Muminov and Sh. Ziyodov, provides information about the library of Dukchi Ishan (1856-1898)⁷. The scientific and practical significance of this research is determined by the fact that books in libraries provide important information about the worldviews and interests of historical figures.

истомленного в странствии по областям) // Материалы по истории Средней Азии X-XIX вв. Ташкент: Фан, 1988; Абу Райхон ал-Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. – Т. I. / Арабчадан А.Расулов таржимаси. Масъул муҳаррир И.Абдуллаев. – Т.: «Фан», 1968. – Б. 301.

⁵ Eche Youssef, Les Bibliothèques arabes publiques et semi-publiques en Mésopotamie, en Syrie et en Égypte au Moyen Âge, Institut français de Damas, 1967.

⁶Кормилицын А. И. История развития библиотечного дела в дореволюционном Туркестане. (1868-1917 гг.). Автореф. дис. канд. ист. наук. Ташкент, 1969. – 31 с.; Рукописные коллекции и библиотеки на территории Узбекистана эпохи средневековья. Ташкент, 1993. – С.63.

⁷ Халидов А. Б. Рукописи из библиотеки Мухаммада Парса // Петербургское востоковедение, выпуск 6. Санкт-Петербург, 1994, сс. 506-519; Морозов Д.А. Три московских рукописи из библиотеки Мухаммада Парса (Дополнение к статье А.Б.Халидова) // Петербургское востоковедение. 9 (1997). сс. 553-554; Ziyodov S, Muminov A. L’horizon intellectuel d’un erudit du XVe siècle: nouvelles découvertes sur la bibliothèque de Muhammad Parsa // Cahiers d’Asie centrale, vol. 7 (1999). pp. 77-98; Subtelny, Maria Eva. The Making of Bukhara-yi Sharif: Scholars and Libraries in Medieval Bukhara (The Library of Khwaja Muhammad Parsa) // Studies on Central Asian History in Honor of Yuri Bregel. Edited by Devin DeWeese. Bloomington, Indiana, 2001. –pp. 79-111; Erkinov A. et Vahidov Sh. L’horizon intellectuel d’un erudit du XVe siècle: Le fihrist (catalogue) de la bibliothèque de Sadr-i Ziya’: une image de la vie intellectuelle dans le Mavarannahr (fin XIXe-début XXe siècles) // Cahiers d’Asie centrale, vol. 7 (1999). pp. 141-174; Vahidov Sh. et Erkinov A. Une source méconnue pour l’étude de la production de livres à la cour de Muhammad Rahim Khan II (Khiva, fin XXe s.) // Cahiers d’Asie centrale, vol. 7 (1999). pp. 175-193; Зиёдов Ш. Муминов А. Библиотека Дукчи Ишана (Library Dukchi Ishan) // Манакиб-и Дукчи Ишан (аноним жита Дукчи Ишана – предводителя Андижанского восстания 1898 года). Пер. с туркий. введения и комментарии Б. М. Бабаджанова. – Ташкент-Берн-Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – стр. 344- 385.

Relevance of the research with the scientific-research plans of the higher education institution in which the dissertation was carried out. The research of the dissertation was carried out within the framework of the scientific project of the International Islamic Academy of Uzbekistan A-1-051 for 2012-2014 – “Formation of a healthy faith in the younger generation on the basis of systematic analysis of the problems of Islamic studies from primary sources, as well as religious and enlightenment heritage of our ancestors”.

The purpose of the research to prove that libraries have a special place in the educational life of society in Central Asia by studying manuscript sources and seals in Manuscripts written in the 15th and early 20th centuries.

Tasks of the research:

to study the history and traditions of Muslim Eastern librarianship in the Middle Ages;

to reveal the history and functions of libraries in Central Asia, as well as the reading culture of the population

to identify library historiography and its theoretical problems in the region;

to show the activities of calligraphers, stampers, bookbinders on the basis of paleographic and codicological studies of manuscripts created in Central Asia;

to cover of the history of libraries operating in the region in various forms since ancient times and their founders with the help of sphragistic materials;

to identify library owners through the study of special notes, memoirs, and recollections in historical manuscripts;

to cover the state of dynastic and foundation libraries in Bukhara, Khiva and Kokand khanates through the study of fiqh sources;

to reveal the role of private libraries in the religious and enlightenment life of intellectuals and book lovers working in the Turkestan region;

to cover the history of the establishment of non-governmental and private library treasures in Uzbekistan in XX century;

to determine the history of the formation of special state manuscript funds in the republic and to develop proposals and recommendations.

The object of research is the history of librarianship in Central Asia in the XV-early XX centuries.

The subject of the research are manuscripts and seals that illuminate the history of libraries operating in Central Asia in the XV-early XX centuries.

Research methods. The dissertation uses the methods of logical, historical, systemic, comparative analysis, problem-oriented, integrated approach, content analysis of texts, and scientific cognition.

The scientific novelty of the research is that:

It was revealed that candidates for the position of the head of the foundation and public and even palace libraries, were appointed by the Qadi-kalans (Chief qadies – قاضى القضاة) who played a leading role in the socio-cultural and religious-enlightenment life of the Bukhara Khanate;

It is proved that the preservation of books in Persian, Turkish, Chinese, Uighur and Pashto, in addition to Arabic, in the palace library of the Ark, the

largest in Bukhara, was the result of the displacement of Arabic as a scientific language in the Bukhara Khanate by Persian and Turkic languages, as well as the activities of scientists of different nationalities in the palace;

It has been established that libraries in Bukhara, Samarkand, Herat, Merv (XI-XII centuries) and Kokand (XVIII-XIX centuries) under the Samanids (X century), Shaybanids and Ashtarkhanids (XVI-XVII centuries), the Bukhara Khanate (XVIII-XIX centuries), Amir Temur and Ulugbek, under Shahrukh, Boysunkur, Hussein Boykara and Alisher Navoi (XV-XVI centuries) contained the activities of today's modern libraries and printing houses, as well as reproductions and copying of manuscripts, the use of binding, various types of writing;

By the time of the Ashtarkhanids (1598-1758), as a result of the economic and political decline of the Khoja Muhammad Porso library, the manuscripts there were looted and most of them were sold in the markets. Due to the stability of the Mangit dynasty during the reign of Daniel Atalik (1758-1785), it was proved that the library of Hoja Muhammad Porso was enriched with new books and the manuscripts were regulated by the state and the practice of stamping them was systematized;

As a result of the development of the tradition of sealing in Central Asia since the 15th century and the increasing circulation of books, seals in manuscripts have proven to be the primary source of important information about the owner of the book – “صاحب الكتاب”, waqf – “الوقف” and library – “المكتبة”.

It has been proven, that in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, Turkestan libraries were enriched in line with the development of science. As a result of the development of science in Europe and the "presentation" of these sciences to the local people by the Jadids, thousands of publications in Western languages have appeared in libraries;

The practical result of the research:

The analysis of manuscripts copied in the XV-XX centuries and the information in them proves that there were a palace, public, waqf, and dynastic libraries in the region, and provides a holistic view of the features of the development of Islamic history and source studies in these periods;

With the help of manuscripts and seals printed on them, it was found that along with the palace libraries of Muhammad Porso, Sheikh of Juybor, Bukhara Qazikalans, Khiva and Kokand rulers in Bukhara, there functioned also a palace, public, waqf and dynastic libraries;

Based on the paleographic and codicological analysis of 2605 historical manuscripts from the libraries of Central Asia, it was found that calligraphers, bookbinders and stampers played a key role in the development of medieval book art in the region, who for hundreds of years were engaged in copying and distributing books in the Arabic alphabet, created by scientists, poets and writers.

As a result of the coverage of dynastic and waqf libraries in Bukhara, Khiva and Kokand khanates there are revealed 258 historical manuscripts, jurisprudential sources, special notes, memorabilia and memoirs, sphragistic materials, as well as records of 134 book owners.

There were found that manuscripts in the funds of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan contain records about the seals related to 23 waqf and 62 book-sales, as well as 48 judges and descendants of judges by Siddiqi Khandayliqi, 34 muftis and descendants of muftis, 13 different types of mudaris and qori, 185 seals for private individuals and 4 for officials, as well as 2,605 manuscripts preserved in Central Asian libraries in the 15th and 20th centuries contained 1,652 types of seal prints;

As a result of classification of 102 works in the library of Yunusjon Ogalik Doda Muhammad oglu, there were found that 16 of them belong to “History, historical-geography and biography”, 12 to agiography, 17 to “Sufism”, 3 to “Kalam”, 2 to “Hadith”, 3 to “Fiqh”, 38 of them belong to “Literature”, 10 of them belong to “Exact sciences”.

Reliability of the research results. The reliability of the study results is explained by proceedings of the Republican International Scientific Conferences, by articles published in special journals and foreign scientific journals on the list of the HAC, by conclusions, suggestions and recommendations in published monographs and pamphlets; as well as the results that are confirmed by the competent authorities

The scientific and practical importance of the research results. Developed theoretical and methodological conclusions of the research results and sources included in the scientific circulation are determined by their important role in the coverage of library history and culture in medieval Central Asia; in-depth study of the history of the library on a scientific basis with the help of seals printed on manuscripts of the XV-XX centuries, which are not reflected in written sources; broader coverage of the traditions of Central Asian library history; providing original source data for new research; describing historical processes that have not yet been uncovered.

The practical significance of the results of the research is determined by the importance of the rich experience gained in this area in the study of Islamic studies, historiography, source studies and cultural history, as well as in the preparation of curricula, textbooks and books.

Implementation of research results. On the basis of scientific conclusions and recommendations developed as a result of the study of historical sources that have played an important role in the development of library history and culture in Central Asia:

The scientific conclusion: “Candidates for the position of the head of the foundation and public and even palace libraries, were appointed by the Qadi-kalans (Chief qadies – “قاضى القضاة”) who played a leading role in the socio-cultural and religious-enlightenment life of the Bukhara Khanate” is included in the book “Samarkand scholars”, which prepared on the basis of the order. (*reference of the Center of Islamic Civilization under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 189/20 of 17 June 2020 y.*). As a result, it served as an additional

resource for researchers working with manuscripts of works of Central Asian thinkers;

The scientific conclusion: “Preservation of books in Persian, Turkish, Chinese, Uighur and Pashto, in addition to Arabic, in the palace library of the Ark, the largest in Bukhara, was the result of the displacement of Arabic as a scientific language in the Bukhara Khanate by Persian and Turkic languages, as well as the activities of scientists of different nationalities in the palace” is included in the book "History of Central Asian scholars", which prepared on the basis of the order (*reference of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, No. 4170 of 12 August 2020 y.*). As a result, it served to expand the audience's knowledge of the history of librarianship in Central Asia in the early fifteenth and twentieth centuries;

The scientific conclusion: “Libraries in Bukhara, Samarkand, Herat, Merv (XI-XII centuries) and Kokand (XVIII-XIX centuries) under the Samanids (X century), Shaybanids and Ashtarkhanids (XVI-XVII centuries), the Bukhara Khanate (XVIII-XIX centuries), Amir Temur and Ulugbek, under Shahrukh, Boysunkur, Hussein Boykara and Alisher Navoi (XV-XVI centuries) contained the activities of today's modern libraries and printing houses, as well as reproductions and copying of manuscripts, the use of binding, various types of writing” is included in the "Encyclopedia of Medieval Oriental Scholars and Thinkers", which prepared on the basis of the order (*reference of the Muslim Board of Uzbekistan, No. 2567 of 15 december 2020 y.*). As a result, it served to inform students about the history and scientific and educational activities of libraries operating in the region;

The scientific conclusion: “By the time of the Ashtarkhanids (1598-1758), as a result of the economic and political decline of the Khoja Muhammad Porso library, the manuscripts there were looted and most of them were sold in the markets. Due to the stability of the Mangit dynasty during the reign of Daniel Atalik (1758-1785), it was proved that the library of Hoja Muhammad Porso was enriched with new books and the manuscripts were regulated by the state and the practice of stamping them was systematized” is included in the "Register of foreign manuscripts of Uzbekistan", which prepared on the basis of the order (*reference of the Ministry of Tourism and Cultural Heritage of the Republic of Uzbekistan No. 02-33 / 993 dated 12 April 2022 y.*). As a result, the staff of research institutions and the scientific community have benefited from the knowledge of the identification of foreign manuscripts, their palaeographic and codicological analysis, the implementation of typology;

The scientific conclusion: “As a result of the development of the tradition of sealing in Central Asia since the 15th century and the increasing circulation of books, seals in manuscripts have proven to be the primary source of important information about the owner of the book – “صاحب الكتاب”, waqf – “الوقف” and library – “المكتبة” is included and used in creating scripts for systematic programs such as "People's Property" on the "History of Uzbekistan" channel of the “Uzbekistan” TV and Radio Channel (*reference of the No. 02-06-772 dated 14*

April 2022 y., of the National Television and Radio Company of Uzbekistan). As a result, it served to provide the population with factual information about the history and activities of libraries, which served to increase the spiritual-enlightenment and religious-enlightenment knowledge;

The scientific conclusion: “in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, Turkestan libraries were enriched in line with the development of science. As a result of the development of science in Europe and the "presentation" of these sciences to the local people by the Jadids, thousands of publications in Western languages have appeared in libraries” is included and used by the order of the Republican Center for Spirituality and Enlightenment in the implementation of the Program of the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated May 3, 2019 “On additional measures to increase the effectiveness of spiritual and educational work”, especially in: – Carrying out scientific and practical research on “Improving the mechanisms of social prevention of religious extremism and terrorism in society” indicated in Chapter V, paragraph 20 of the Program of the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated May 3, 2019 “On additional measures to increase the effectiveness of spiritual and educational work”; Implementation of the project “I study the history of my country” in order to raise the spiritual and educational knowledge and outlook of students in educational institutions, to promote local historical monuments, protected natural areas indicated in chapter VII, paragraph 29; (*reference of the Center for Spirituality and Enlightenment No. 02/11-676 of 10 August, 2020 y.*). As a result, it contributed to the formation of knowledge about the efforts of the Jadids in the path of enlightenment, so that young people could grow up to be spiritually mature people.

The approbation of the research results. The results of this study were discussed in public at 5 international and 15 national scientific conferences.

Publication of the research results. 56 scientific papers were published on the main content of the study, including 1 monograph, 6 catalogs, 19 articles in scientific publications recommended for publication of the main scientific results of doctoral dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, including 13 national and 6 foreign publications.

The volume and structure of the dissertation. The content of the dissertation consists of an introduction, 4 chapters with 13 points, a conclusion, a list of references and an appendix, the total volume of the work is 274 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the **Introduction part** based on the relevance of the chosen topic, the goals and objectives of the research, the object, and the subject of the study are defined. The relevance of the research to the priorities of science and technology, the scientific novelty and practical results of the work are described. Based on the reliability of the results obtained, their theoretical and practical significance is revealed. Information on the implementation of research results in practice, the

approbation of the work, results, published works, and the structure of the dissertation was provided.

The first chapter of the dissertation, entitled **“Theoretical problems of library historiography and manuscript research in Central Asia”**, is devoted to the analysis of theoretical problems of library activities and reading culture and historiography in Central Asia.

The first paragraph analyzes the history and traditions of librarianship, as well as historiography in the Muslim East.

The information about the first manuscript collections of scholars dates back to the later period of the Umayyads and the first period of the Abbasids (20-70s of the VIII century). A number of sources contain information about the storage of manuscripts in several chests and saddlebags, and in some cases in rooms overcrowded to the ceiling⁸.

Baghdad, the capital of the Khilafah, became the major political, cultural and scientific center of the Near and Middle East at that time. At the end of the VIII century, during the reign of Caliph Harun al-Rashid (786-809), the “House of Wisdom”⁹ (“Bayt al Hikma”) was established here, which served as a kind of academy of sciences. The dissertation analyzes the activities of the observatory there and the rich library, which has a collection of ancient manuscripts in different languages of the peoples of the world, constantly replenished with new manuscripts.

Al-Azhar University was founded in 970, during the Fatimid period, and was originally called the Cairo Mosque and later al-Azhar.

Kurtuba (Córdoba) in Andalusia, the capital of the Umayyads (756-1031), was one of the largest cities with a collection of scientific, cultural and book funds. The largest library here belonged to the undisputed caliphs Abd al-Rahman III (912-961) and al-Hakam II (961-976). Abd al-Rahman III’s love for books prompted him to form a huge collection.

According to the Egyptian historian Ibn Asir in his work “Tarih al-Kamil”, Ibn Miskawayh, during his adolescence, worked as a secretary, librarian, and treasurer under Muhallabi (950-963), Abul Fazl (963-970), and Abul Fath ibn Amid (970-976), ministers of the Buwayhid dynasty.

By the end of the 10th century, Khorezmshah Mamun ibn Mamun had established an academy in the capital, similar to the Baitul Hikma in Baghdad. “More than three hundred famous scholars of his time gathered under the leadership of Abu Rayhan Beruni in this place of knowledge – *“Majlisi Ulama”*. We know the names of 32 scholars”.¹⁰

In the XI-XII centuries and the beginning of the XIII century, the waqf libraries in the city of Marv were very popular in the Near and Middle East with its rich collections of Oriental manuscripts. In the early 11th century, Merv

⁸ Халидов А. Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. М.: ред. вост. лит-ры, 1985. – С. 182.

⁹ Абдухалимов Б. «Байт ал-хикма» ва Марказий Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2010. – 264 б.

¹⁰ Аҳмедов А., Машарипова Г. Хоразм Маъмун академиясининг ташкил қилиниши // Тарихий фармонга – 5 йил. – Хива: Хоразм Маъмун академияси нашриёти, 2002. – Б. 22.

became a residence for the Seljuk sultans. Nizamulmulk Tusi (1017-1092), a great statesman, incomparable talent, author of the famous work “Siyasatname”, who was a minister during the reign of Sultan Ali Arslan (1063-1072) and Malikshah, established libraries in different parts of the Seljuk state, along with educational institutions – “*Nizamiyachs*”¹¹.

It is worth mentioning the existing libraries in Central Asia. In the 10th century, the Samanid (875-999) dynastic library was the largest collection of manuscripts in Bukhara. In 996, Abu Ali ibn Sina (980-1037) was privileged to use this library in return for performing a miracle of medicine in the treatment of Amir Nuh ibn Mansur.

The study of the history of libraries allows us to determine the level of science and enlightenment in the countries of the East.

Library Activities and Reading Culture in Central Asia provides information on the history of library work in historical sources. The first information about the madrasa and its library in historical sources dates back to the X century. Abu Rayhan Beruni's (973-1048) historical work “The Remaining Signs of Past Centuries” (1000 years) is one of the first works that provides information about the history of library work. Another bibliographer, Ibn Nadim¹², was a thinker who lived and worked in the Middle Ages and created a work on the classification of sciences. He collected information about libraries and based on them wrote his only work – “*Fihrist*”¹³. Yaqut Hamawi enjoyed conversations with leading scholars of his time, read books day and night, and copied calligraphy from books he considered important. It is also known that Yaqut traveled from city to city in search of a library and books. Ibn Khalliqan (608/1211-681/1282) in his work *Wafayat al-Ayan* states: ... he reports that he saw in the book treasury of the Madrasa of Adiliya in Damascus “six volumes of the *Kitab at-Taqrif*, which originally consisted of ten volumes.” Historian Narshakhi (899-959) reported that during the fire in Bukhara at that time, the Forjik madrasah burned down along with its unique manuscript library. The author of “*Tarihi Masudi*” Bayhaqi gave information about madrasas and libraries. Ibn Battuta's Journey to Central Asia also contains a great deal of information about books and book culture. This information plays an important role not only in the study of book culture, but also in the development of Islamic sciences.

The authors of the above-mentioned sources have tried to provide more or less information about libraries in Central Asia. It is natural that this information is reflected in many other works, but we are content with the initial information that is now known and necessary for our work.

Studies on the history of library historiography and its theoretical problems in Central Asia are analyzed in 4 groups..

¹¹ Ахунджанов Э.А. Очерки по истории книги и книжного дела в Средней Азии. Древность. Средние века. Т.: Издательско-полиграфическое объединение им. Ибн Сины, 1993. – 160 с.; “Книга и книжное дело в Узбекистане”. Ташкент. Изд. “Узбекистан”. 1978. – 67 с.

¹² Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Т.IV. – М., Л., 1957. – С. 238-239.

¹³ Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Т.IV. – М., Л., 1957. – С. 238.

The first group: The research belonging to this group belongs to the first period of research on the issue of libraries in Central Asia. In particular, there are a number of researches of A.Kormilitsin, who has been working in this field for many years. Chapter 8 of A.Khalidov's monograph "*Arabskiye rukopisi i arabskaya rukopisnaya traditsiya*"¹⁴(Arabic Manuscripts and the Arabic Manuscript Tradition) is entirely devoted to book collections and libraries. E.Okhunjanov's research has been published. Among them: "*Ocherki po istorii knigi i knijnogo dela v Sredney Azii* (Essays on the history of books and book business in Central Asia)" (1993) "*Kniga i knijnoe delo v Uzbekistane* (Book and book business in Uzbekistan)" (1978). O. Kasimova is also the author of a number of studies in this area, including "*Libraries in Turkestan*" (1966), "*Pre-revolutionary libraries in Uzbekistan*" (1966), "*History of librarianship in Uzbekistan*" (1992). In addition, there are studies of O.Akimushkin "*Biblioteka Shaybanidov v Bukhara XVI veka* (Library of the Shaibanids in Bukhara of the 16th century)"¹⁵; and A.Garritsky's "*Biblioteki v Sredney Azii do russkogo zavoevaniya* (Libraries in Central Asia before the Russian Conquest)"¹⁶ and other studies.

The second group: As for a separate special case, the first belongs to D. Gramenitsky¹⁷, the organizer and one of the first employees of the library. It is followed, in chronological order, by N.Dmitrovsky¹⁸ and A.Dobrosmislov's¹⁹ articles devoted to the analysis of the first 25 and 30 years of activity of the above-mentioned library. Two special articles by the famous orientalist and historian V.V.Barthold are also devoted to the activities of the Turkestan Public Library²⁰.

The third group: Research in this group has been relevant in recent years, with a new approach being used. This line is completely different from the previous ones and allows the study of personal libraries, mainly by identifying which library it belongs to, using new information, i.e., inscriptions or seals directly from the manuscripts themselves. Several studies have been conducted on the famous Muhammad Porso library, and a number of independent scholarly articles have been published on the subject²¹. Some more research on libraries identified in this style is particularly noteworthy. These studies belong to Sh.Vahidov and A.

¹⁴ Халидов А. Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. Главная редакция восточной литературы. Москва. 1985 г. – Б. 181-258.

¹⁵ Akimushkin O.F. Библиотека Шибанидов в Бухаре XVI века // Islamkundliche untersuchungen. Band 185. Ingeborg Baldauf, Michal Friedrich (Hrsg). Bamberger Zentralasienstudien. Konferenzakten. ESCAS IV. Bamberg 8-12. Oktober 1991. – Berlin. 1994. – S. 325-341.

¹⁶ Гаррицкий А. Библиотеки в Средней Азии до русского завоевания //Новый Восток. М., 1925, №10-11. С. 381-382.

¹⁷ Граменицкий Д.М. Заметки о Ташкентской публичной библиотеке // Туркестанские ведомости, 1875, №20.

¹⁸ Дмитриевский Н.В. Двадцатипятилетние Туркестанской публичной библиотеки // Туркестанский ведомости, 1895, №№33, 34, 37.

¹⁹ Добросмыслов А.И. Туркестанская публичная библиотека и музей. Исторический очерк // Средняя Азия, Т.: 1910. Кн. 2. – С. 106-126.

²⁰ Бартольд В.В. Несколько слов о Туркестанской публичной библиотеке // Туркестанские ведомости, 1902.

²¹ Қаранг: Халидов А.Б. Рукописи из библиотеки Мухаммада Парса // Петербургское востоковедение, выпуск 6. Санкт-Петербург, 1994, – С. 506-519; Muminov A., Ziyodov Sh. L'horizon intellectuel d'un erudit du XVe siècle: nouvelles de couvertes sur la bibliothèque de Muhammad Parsa // Cahiers d'Asie centrale (Франция), vol. 7 (1999). – P. 77-98.

Erkinov²². It is also worth mentioning the works of Sh.Vahidov and Z.Choriev in 2007 “*Sadr-i Ziya i ego biblioteka (Sadr-I Ziya and his library)*”²³ and in 2010 A.Erkinov, N.Polvonov and H.Aminov “*Muhammad Rahimkhan II - Fihrisy of Feruz Library.*”²⁴

The fourth group: Dedicated to the theoretical issues of dissertations on the topic. The dissertations of A.Kormilitsin²⁵(1969), E.Akhunjanov²⁶(1979), Stacy Liechti²⁷ (2008), M.Matyakubova²⁸ (2008), H.Aminov²⁹ (2010) and Kholnazarova³⁰were also studied and analyzed.

The first paragraph entitled “Information on manuscripts in Central Asia: calligraphy, the history of stamping” of the second chapter, “**The role of seals in determining the types and composition of libraries in Central Asia**” analyzes the role of book art in the centuries-old cultural heritage of the peoples of the East. In the Middle Ages, any work was copied and written by hand. Book copying was a great craft and art. The owners of this profession have historically been known as calligraphers or secretaries. In the East, every person who made a name for himself as a secretary was known not only as an ordinary technical performer, but also as an enlightened man and a great cultural figure who played an extraordinarily great role in the cultural life of his time.

It should be noted that in the East there were many types of writing: kufi, naskh, suls, nasta'liq, rika, basil and others. A person who called himself a calligrapher had to be aware of the rules of calligraphy and the types of letters mentioned above and be able to write in accordance with the rules.

In the first period, under the auspices of Shahrukh Mirza and his sons - Ibrahim Sultan, Baysunqur Mirza and Iskandar Sultan, the ground was laid for the Herat school. In the second period, representatives of the Herat school of book art, such as Mirak Naqqash, Behzad, Mavlana Azhar, Qasim Ali chehragushoy, served in the palace of Husayn Bayqara (1469-1507). During this period, along with

²² Erkinov A. et Vahidov Sh. L'horizon intellectuel d'un erudit du XVe siècle: Le fihrist (catalogue) de la bibliotheque de Sadr-i Ziya': une imge de la vie intellectuelle dans le Mavarannahr(fin XIXe-debut XXe siecles) // Cahiers d'Asie centrale, vol. 7 (1999). pp. 141-174; Vahidov Sh. et Erkinov A. Une source meconnue pour l'etude de la production de livres a la cour de Muhammad Rahim Khan II (Khiva, fin XXe s.) // Cahiers d'Asie centrale, vol. 7 (1999). pp. 175-193.

²³ Вохидов Ш., Чориев З. Садр-и Зия и его библиотека . Ташкент. Изд. Янги Авлод. 2007.

²⁴ Эркинов А., Полвонов Н., Аминов Х. Мухаммад Раҳимхон II – Феруз кутбхонаси феҳристи. Тошкент, Янги Авлод. 2010.

²⁵ Кормилицин А.И. История развития библиотечного дела в дореволюционном Туркестане (1868-1917 гг). (Ташкентский гос. ун-т. им. В. И. Ленина). Автореф. канд. дисс. Т.: 1969. – 31 с.

²⁶ Ахунджанов Э. Становление и развития книгоиздательского дела в Узбекиской ССР (основные этапы и ведущие тенденции). Автореф. дисс.на соискание учен, степени канд. ист. наук. МЛ 1979. – 26 с.

²⁷ Stacy Liechti. Books, Book Endowments, and Communities of Knowledge In the Bukharan Khanate. A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy Department of Middle Eastern and Islamic Studies. New-York University January, 2008.

²⁸ Матякубова М.М. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошларида Хива хонлигида китобат ва кутубхона тарихи: Тар. фан. номз.. авторефе. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий университети, 2008. – 34 б.

²⁹ Аминов Х, А. Хоразмда китобат тарихи манбалари (XVII аср иккинчи ярими – XX аср бошлари: ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фонди асосида) Тар. фан. номз.. авторефе. –Тошкент: ЎЗР ФА Шарқшунослик институти, 2010. – 30 бет.

³⁰ Холназарова Л.С. “XIX– XX асрнинг бошларида Бухоро амирлигида китобат ва кутубхоначилик тарихи” Тар. фан. номз.. авторефе. –Тошкент: ЎЗР ФА тарих институти, 2011. – 28 бет.

calligraphy and painting, such fields as bookbinding, tazhib (cover illuminating), and carving also developed³¹.

The second group consisted of famous musicians, singers and dancers of that time. Works of Navoi, Khandamir, Babur, Mirzo Haydar and others, mentions skilled performers of musical instruments - Sheikh Noyi, Qulmuhammad Udyi, Darvish Ali Changi, Abdullah Marvarid, Mazhari Udyi, Shohquli Gijjaki, Sayyid Muhammad Gijjaki; singers - Hafiz Basir, Hafiz Hasan Ali, Hafiz Jami (except Abdurahman Jami), Muhibali Balabani. During this period, along with the development of musical art, musical instruments were also improved³².

In sources written in the Central Asian region - manuscripts, court documents, labels and other sources - there may be seals printed by book owners or certifying the document.

There are historical facts about the movement of personal and foundation libraries as well as book sales and manuscripts using a stamp printed on manuscripts. This, in turn, provides a wealth of information for those involved in Central Asian history and sphragistics and other fields of science. There were a number of sealers in Central Asia who not only made seals but also was calligraphers.

The change in the culture of Central Asia in the XVI-XIX centuries was such that by this time, much attention was paid not only to the completion of works, but also to their cover. By the 18th century, the covers of the works had their original design. This peculiarity is primarily explained by the prevalence of a semi-circular cover with a separate skin and a separate side.

The role of sphragistic materials in the identification of institutions and private libraries, one of the main objectives of the study was the study of seals printed on copied manuscripts in Central Asia. This is because most of the manuscripts are sealed, which gives information about who donated manuscripts to which educational institution or library (madrassa or khanaqah). The seal is a symbol of the library, and the seals on the manuscript pages can be used to identify its owner. As a result, we were able to draw preliminary conclusions using information about libraries and their owners. Examples include seals donated to madrassas and khanaqahs or printed on personal library manuscripts. With the help of stamps we will be able to get information about the composition of the book fund. We also learned what works the library owners were interested in and how they used them in their creative work and in raising their education.

Other methods of identifying library owner's special notes, memories and recollections we have seen that many manuscripts contain seals, but there are some manuscripts that contain inscriptions or notes of various contents in addition to seals. The notes (records) in such manuscripts are important information about the history of the book owners or the manuscript in general.

³¹ Семенов А.А. Гератская художественная рукопись эпохи Навои и ее творцы. В кн.: Алишер Навои. - М - Л.: 1940. - С. 153; Херавий М. Жилдосзи дар давраи Темуриён // Ориёна. Кобул. 1348/1929 г. №1. - Б. 15.

³² Вызго Т.С. Музыка миниатюрах Бехзада и его школы. В кн.: Кемалиддин Бехзад. - Т.: 1984. - С. 32

We found this type of notes and data to be called records. They are found mainly in the headlines of manuscripts and lithographs, but there are also notes that is also found in the last or inner pages of the book. The records encountered during the research period mainly consist of information such as the owner of the book, exlibris, who the book belongs to, its price, to whom it was donated, and who donated it. Naturally, we were able to get important information from them about the migration of books and the libraries of the people who owned the book. As far as we know, the records on the first (front page) or other pages of the manuscripts belonging to the Porso library are the oldest. Researchers have so far overlooked these records. We divided them into 5 types. From the information considered, it was found that most of the manuscripts in the library belong to the library known as “*Khizanatul kutub*”, ie the Hanafi jurists of Bukhara - Sadrush Sharia dynasty.

The records of endowed manuscripts, records of endowments for descendants, records of cases endowed by women, records of endowments to madrassas and khanaqahs or libraries, records of endowments by judges and sheikhs were analyzed and the necessary conclusions were drawn. There are also reports that some manuscripts were purchased by famous judges (qadi). They provide information on the migration of books. There are also records that provide information with the names of places, mosques or madrasas. The analysis of the facts obtained for the above study shows that records written in manuscript and lithographic sources have different contents and provide important historical information.

The first information about the history of Bukhara libraries in the “*Libraries in the Bukhara Khanate*” paragraph of the third chapter “**Libraries during the Khanate and their role in the study of Islamic sources**” dates back to the Samanid period. In the 10th century, the Samanid dynasty library was the largest collection of manuscripts in Bukhara. There were private and public libraries in the area. They were organized by kings, sultans, princes, Sufi sheikhs, judges, qadikalans, nobles or palace officials. It can be assumed that the existing libraries in the region were also opened by rich maecenas – scientists, officials, religious leaders. This tradition of being educated and knowledgeable is a remarkable legacy from the heyday of the Muslim world in the IX-XIII centuries.

Information about the library of Khoja Muhammad Porso has been enriched with new ones. Khoja Muhammad Porso was the successor of the Naqshbandi tariqa and one of the theoretical sheikhs. Thus, the total number of books in the library that we have identified so far is 151 (106 of them in the Academy of Sciences of Uzbekistan, 17 – in the St. Petersburg branch of the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, 1 – in Georgia, 6 – in the French National Library, 3 – in the National Library of Uzbekistan named after Alisher Navoi, 1 – in the fund “Golden Heritage”, 2 – in the Manuscript Fund of the Academy of Sciences of Tajikistan, 4 – in the personal manuscript fund of

A.Bayburdin, 1 – in the personal manuscript fund of Sh.Ziyodov, 5 – In the scientific library of Kazan University, 3 – in Moscow³³, 2 – in Bukhara³⁴).

Another library - the library of the Govkushan (birdhouse) architectural monument built in Bukhara in the second half of the 16th century, and the books of the Juybor Khojas dedicated to the Govkushan library were identified and put into scientific circulation for the first time.

Information about the dynastic libraries of the Bukharian qadikalans (high judges): The famous qadikalan of Bukhara, the scientist Sadr Ziyo (d. 1932) mentioned in 1921 that there were three large libraries in the city. In addition, a separate study of Sadr Ziyo's private library has been published and is being used by the scientific community³⁵. The fate of the libraries of Qadi Burhaniddin, Khishmat (1857-1927), Abduvahid “Sadr Sarir” Balkhi Bukhari (1233-1305 / 1817-1886) remains unknown to researchers. The study identified what books were available in these libraries and their number.

Libraries in the Khiva Khanate examines the records of the owner of the seals on the first page or at the end of the manuscripts in determining the existing libraries in Khorezm. In Khorezm, such records are more common than stamps indicating to whom the book belongs. Through these records, it is possible to determine information about the palace library, as well as personal-dynastic libraries, as well as who built them, what books are most common in libraries, and so on. Sources analyzed for the study of library culture, book art and its history in the Khiva khanate show that almost all members of the Kungrat dynasty, which ruled in the late XVIII - early XX centuries, made a worthy contribution to the development of library culture.

4 books were donated with the seal of Khan of Khiva Muhammad Aminkhan Inoq (1845-1855), a representative of the Kungrat dynasty. In addition to the palace library, Allah-Qulikhan (1825-1842) also donated books to the madrasa he built. Their total number is 32. Kutlugmurod Inoq (1856) is also known to have donated books to the madrasa he built. In general, all the khans and princes of the Kungrat dynasty donated books to the madrasas they built. Muhammad Rahimkhan II (1864-1910) had two libraries, one in the winter residence - inside the Ark, and the other in the summer residence - in the Tozabog Palace outside the city. Researchers Sh.Vakhidov and A.Erkinov found that by the end of the reign of Muhammad Rahimkhan Feruz, the total number of manuscripts and lithographs in the palace library was 914 (including 604 manuscripts and 310 lithographs). It was customary for judges (qadi) to seal the books donated by the Khiva khans. There was a tradition of stamping the seal of the judge next to the seal of the khan confirming this donation, as well as writing the order of the khan on donation. It should be noted, that this type of confirmation is not found among the donated books of other cities.

³³ Морозов Д. А. Три московских рукописи из библиотеки Мухаммада Парса (Дополнение к статье А. Б. Халидова) // Петербургское востоковедение, № 9. Санкт-Петербург, 1997. – Б. 553-554.

³⁴ Kurbanov G., Schwarz F. Catalogue of Arabic, Persian and Turkic Manuscripts in the Ibn Sina Library, Bukhara. Bukhara, 1998, - Б. 4-5, 7.

³⁵ Вохидов Ш., Чориев З. Садр-и Зия и его библиотека . Ташкент. Изд. Янги Авлод. 2007.

Libraries in the Kokand Khanate is devoted to private libraries in the Kokand Khanate in the second half of the XIX century - early XX century. They belonged to local aristocrats, influential officials, intellectuals and creative professionals, ordinary book fans - a large number of educated craftsmen, scholars, teachers, students, imams and others. These private libraries were almost indistinguishable in their composition from those of the previous period - the Middle Ages. There is little information about the libraries in the Kokand palaces and their fate, what books are kept, and the achievements of this study are as follows:

Research on the seals of the khanate rulers and the information in them is scarce. The same can be said of Umarmhan (1810-1822), the khan of Kokand, one of the Mings: We have only some research on the seal of Umarmhan.

The role of seals in the study of a particular ruler and his political titles (sometimes claims) is unique.

There were also a number of private libraries in the territory of the khanate. The famous Dukchi Ishan Library houses works in various fields of science. Among them, many works increase a person's worldview and potential. Ibrahimkhodja Muhammadkhodjaev's library was famous in Margilan. It contained Khandamir's manuscripts, collections of poems by Sultan Husayn Bayqara and other poets of the 15th and 16th centuries. It has been revealed that a large part of the personal library of Yunusjon Dada Muhammad - Ogalik Hoqandi oglu is kept in the manuscript fund of the Beruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.

The first paragraph of the fourth chapter, entitled “**History of special libraries in the late XIX and XX centuries**” is devoted to the history of “private libraries in the Turkestan region.”

In the second half of the 19th century, the colonial period of Tsarist Russia began in Turkestan. At the same time, there were private libraries in Turkestan, and the study analyzed their historical data. There are a number of well-known clergymen and enlighteners, whose manuscripts with their seals have also been identified. Through a careful study of the libraries of these individuals, we have obtained a number of new basic information about the history and culture of our country. This, in turn, encourages the creation of catalogs of personal and small manuscript collections and the study of the sources in them. An excellent study of the subject in the future will provide an opportunity to study the fate of various forms of libraries operating in the history of Central Asia, to determine the names and owners of new libraries.

History of the establishment of non-governmental and private library treasures, the amount of manuscripts stored in non-governmental and private funds and the important information in them was obtained and analyzed.

The personal libraries of following scientist Identified and included in the dissertation: Mirzhalilova S.N., Khakimdzhanov Yunuskhona from Tashkent, descendants of Mukhiddinkhodzha Mukhammed Kh.Kabulniyazov and Kabulniyazova Kh., Kamilov Nazhmiddin, Maruf Yuldashev, Doctor of Historical Sciences Khaidarbek Bobobekov, famous historians from Samarkand Komilkhon

Kattaev, Mehrojiddin Amonov, as well as Fakirsi, Ismail ibn Ibragimdzhodzha Shakhrisabzi, Zainiddin Khodjakulov and Makhdum Vasily from Kashkadarya. In order to provide information about the activities of these funds, the history of their establishment was studied.

It should be noted that there is no specific system of legal and regulatory documents on the maintenance or operation of funds. Experience has shown that such personal manuscripts are rare not only in Central Asia but also in the world, and it is extremely important to develop the necessary laws to preserve them and pass them on to the next generation. This is because, in many cases, after the death of the owner of the book or collection, the fund was divided and dispersed as an inheritance among children or relatives. This spontaneously threatens the complete disappearance of books.

Special state manuscripts in our country and the history of their formation adoption of the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M.Mirziyoev dated May 24, 2017 No PR-2995 “On measures to further improve the system of preservation, study and promotion of ancient written sources”, and in March 2018, with the financial support of the Sultanate of Oman the move to a new, modern, well-equipped building opened a whole new era in the institute's activities.

Most importantly, in accordance with this decision, the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies was designated as a leading research institution in the country for the preservation, study, research and promotion of ancient manuscripts, modern written sources of historical and cultural significance, as well as a number of new responsibilities were assigned to the institute.

Archaeogeographical expeditions to the Fergana Valley, Samarkand, Bukhara, Khorezm, Tashkent, Syrdarya, Jizzakh regions and the Republic of Karakalpakstan to monitor the state of the country's funds revealed 10080 Arabic manuscripts, 14,400 lithographs and 16,820 historical documents. It can be concluded that the work on identification and acquisition of sources in the hands of the population to enrich the Institute's manuscript fund has been organized and is continuing effectively.

The scientific activity of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan is mainly connected with the Manuscripts Fund. The collection of ancient Oriental manuscripts preserved here is one of the richest and incomparable scientific collections in the world. The most ancient works in the treasury of manuscripts have a history of more than a thousand years. A good example of this is the copy of the Qur'an copied in Kufic script in the ninth century. Manuscripts from later periods date back to the first half of the twentieth century.

CONCLUSIONS

The following conclusions can be drawn from the research and analysis carried out within the goals and objectives of the dissertation:

Certain historical processes and traditions related to the emergence and development of Muslim Oriental librarianship and librarianship in the Middle Ages have been studied;

With the help of library activities and reading culture in Central Asia, the functions and historical place of many schools and madrasas established in our region from the IX-X centuries and the libraries under them were analyzed;

In Central Asia, which was active in the Middle Ages, library historiography and its theoretical problems were a relatively new direction, and it was found that there were great opportunities for its development;

In Central Asia, books of manuscripts has been studied through palaeographic and codicological research of historical manuscripts, a number of scientific tasks have been solved with the help of information on the activities of calligraphers, sealers, bookbinders;

for the first time in the field of librarianship, using manuscripts and sphragistic materials, the fate of various forms of libraries operating in the region was studied, the names and owners of new libraries were identified;

other methods of identifying library owners were highlighted using historical manuscripts, special notes, memorabilia, and memoirs;

The restoration of the history of libraries in Bukhara, Khiva and Kokand khanates by means of seals printed on manuscripts opened new horizons for library research by covering the state of dynastic and foundation libraries in the Central Asian khanates;

The study of libraries in the region revealed new information about the fate of private libraries of intellectuals and book lovers, the personal libraries of Dukchi Eshan, Ibrahimkhoja Muhammadkhodjaev and Ogalik Hoqandi, which emerged as a result of reforms in the field of librarianship during the colonial period;

the history of the creation of non-state and private libraries has been studied, a number of new libraries, still unknown to us, have been identified and introduced into scientific circulation;

The special state manuscript funds available in our country and the history of their establishment were studied.

On the basis of the analyzed problems and the obtained conclusions, the following recommendations were developed:

1. To support the study of various manuscripts, historical documents and lithographs inherited from our ancestors, based on the need of our people to study their own history and national values.

2. Compilation of the National Register of Ancient Written Sources of the Republic of Uzbekistan in cooperation with the Center for Islamic Civilization, the Academy of Sciences, and the Imam Bukhari International Scientific Research Center.

3. Use of dissertation materials in higher education to open special courses and compile manuals, in particular, at the International Islamic Academy of Uzbekistan, Tashkent State University of Oriental Studies, Alisher Navoi University of Uzbek Language and Literature in the field of “Textual Studies and Literary Source Studies”, "History of Libraries in Central Asia”.

4. Creation of an electronic database of seals on the history of Uzbekistan.

5. Publication of the monograph “History of librarianship in Central Asia from the XV century to the beginning of the XX century.”

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01
ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ЦЕНТР
ИМАМ БУХАРИ ПРИ КАБИНЕТЕ МИНИСТРОВ РЕСПУБЛИКИ
УЗБЕКИСТАН**

ЗИЁДОВ ШОВОСИЛ ЮНУСОВИЧ

**ИСТОРИЯ БИБЛИОТЕЧНОГО ДЕЛА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В XV –
НАЧАЛЕ XX ВЕКА (НА ОСНОВЕ АНАЛИЗА РУКОПИСНЫХ
ИСТОЧНИКОВ И ОТТИСКОВ ПЕЧАТЕЙ, ИМЕЮЩИХСЯ В НИХ)**

24.00.01 – История и источниковедение ислама

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА НАУК (DSc)
ПО ИСТОРИЧЕСКИМ НАУКАМ**

ТАШКЕНТ – 2022

Тема диссертации доктора наук (DSc) по историческим наукам зарегистрирована Высшей аттестационной комиссией при Кабинете Министров Республики Узбекистан за № В.2018.1.DSc/Tar137.

Диссертация выполнена в Международном научно-исследовательском центре Имама Бухари при Кабинете Министров Республики Узбекистана.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекском, русском, английском (резюме)) размещен на веб-странице Научного совета (www.ИАУ.uz) и на Информационно-образовательном портале «Ziyounet» по адресу (www.ziyounet.uz).

Научный консультант:

Баходиров Ронк Маджирович
доктор философических наук, профессор

Официальные оппоненты:

Муминов Аширбек Курбанович
доктор исторических наук, профессор

Шодмонова Санобар Базарбаевна
доктор исторических наук, профессор

Эргашев Бахтияр Эргашевич
доктор исторических наук, профессор

Ведущая организация:

Термизский государственный университет

Защита диссертации состоится «__» _____ 2022 года в __ часов на заседании Научного совета по присуждению ученых степеней DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 при Международной исламской академии Узбекистана (адрес: 100011, г.Ташкент, ул. А.Кадыри, д.11. Тел.: (99871) 244 94 70. Факс: (99871) 244 00 65, e-mail: info@ИАУ.uz. Международная исламская академия Узбекистана.

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрирована за № 129) (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, д.11. Тел.: (99871) 244 00 91.

Автореферат диссертации разослан «__» _____ 2022 г.
(реестр протокола рассылки № ____ от «__» _____ 2022 г.)

Д. Максудов
Председатель Научного совета по присуждению ученых степеней, доктор исторических наук, доцент

С.А. Рустамий
Ученый секретарь Научного совета по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук (DSc), доцент

З.М. Исламов
Председатель научного семинара при научном совете по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, профессор

Введение (аннотация докторской (DSc) диссертации)

Цель исследования. Изучение истории библиотечного дела в Центральной Азии в период с XV по начало XX века на основе анализа рукописных источников и оттисков печатей, имеющихся в них.

Объектом исследования истории библиотечного дела в Центральной Азии в начале XV и XX веков.

Предмет исследования является судьбы библиотек в истории Центральной Азии в период с XV по начало XX века, на основе рукописных источников и оттисков печатей.

Методы исследования. При написании диссертации были использованы такие методы, как анализ и синтез научных знаний, сравнительный анализ, комплексный подход, системный, проблемный, историко-сравнительный, контент-анализ текстов, научный и исторический методы.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

В связи с тем, что в XV-XIX веках деятельность библиотек – единственного места сбора книг, являющихся важным средством передачи знаний, имела большое значение в обществе, установлено, что кандидатов на должность заведующих библиотеками вакфа, общественными и даже дворцовыми библиотеками назначали кади каланы (главный судья – القاضى القضات), игравшие ведущую роль в общественно-культурной и религиозно-просветительской жизни Бухарского ханства;

Доказано, что сохранение книг на персидском, турецком, китайском, уйгурском и пушту помимо арабского в дворцовой библиотеке Арка, крупнейшего в Бухаре явилось результатом ведения деятельности во дворце ученых разных национальностей, а также вытеснения персидским и тюркскими языками арабского в качестве научного языка в Бухарском ханстве;

При Саманидах (X век), Шайбанидах и Аштарханидах (XVI – XVII века), при Бухарском ханстве (XVIII – XIX века) в Бухаре, при Амуре Темуре и Улугбеке в Самарканде, при Шахрухе, Байсунгуре, Хусейна Байкара и Алишера Наваи (XV-XVI вв.) в Герате, Мерве (XI-XII вв.) и Коканде (XVIII-XIX вв.) отмечается, что в библиотеках было сконцентрировано деятельность современных библиотек и типографий, а также размножение и копирование рукописей, реставрация обложек, использование различных видов почерков;

Ко времени Аштарханидов (1598-1758) библиотека Ходжи Мухаммада Порсо находилась в запустении из-за экономического и политического упадка, а большая часть находившихся в ней рукописей была разграблена и продана на рынках. Благодаря стабильности в период правления Данияла аталыка (1758-1785), представителя династии мангытов, было доказано, что библиотека пополнялась новыми книгами, а рукописи упорядочивались государством и систематизировались практика оттиска печатей;

Начиная с XV века, в результате развития традиции оттиска печатей в Центральной Азии и увеличения количества переходов книг из рук в руки,

печати на рукописях стали первичным источником, содержащим важную информацию о владельце книги – “صاحب الكتاب”, вакф – “الوقف” и библиотеке – “المكتبة”;

О том, что во второй половине XIX – начале XX веков библиотеки Туркестана стремительно обогащались за счет развития науки, свидетельствовало появление в библиотеках тысячи изданий на западных языках в результате развития науки в Европе и “предоставления” джадидами этих наук местным жителям.

Внедрение результатов исследования. На основе научных выводов и рекомендаций, выработанных в результате изучения исторических источников, сыгравших важную роль в развитии библиотечной истории и культуры Центральной Азии:

Содержание подготовленной по заказу книги “Ученые Самарканда” основано на научных выводах о том, что, в связи с важной ролью библиотек в жизни общества в XV – XIX веке, назначение кандидатов на должности заведующего библиотеками вакфа, общественными и даже дворцовыми библиотеками осуществлялось кади-каланами (главный судья – قاضى القضاة), которые имели большое значение в социально-культурной жизни и занимали господствующее место в религиозно-просветительской жизни в Бухарском ханстве (свидетельство Центра исламской цивилизации при Кабинете Министров Республики Узбекистан под № 189/20 от 17 июля 2020 года). В результате книга послужила дополнительным ресурсом для исследователей, работающих с рукописями произведений среднеазиатских мыслителей;

Содержание книги “История ученых Центральной Азии” пропитано научными выводами о том, что сохранение книг на персидском, турецком, китайском, уйгурском и пушту помимо арабского в дворцовой библиотеке Арка, крупнейшего в Бухаре явилось результатом ведения деятельности во дворце ученых разных национальностей, а также вытеснения персидским и тюркскими языками арабского в качестве научного языка в Бухарском ханстве (свидетельство Комитета по делам религий при Кабинете Министров Республики Узбекистан под № 4170 от 12 августа 2020 года). В результате лекции по исламским наукам способствовали расширению знаний аудитории об истории библиотечного дела в Средней Азии в начале XV-XX вв.

Смысл еще одной книги, изданной по заказу “Энциклопедия средневековых восточных ученых и мыслителей”, обоготена доказанными сведениями о том, что в библиотеках было сканцентрировано деятельность современных библиотек и типографий, а также размножение и копирование рукописей, реставрация обложек, использование различных видов почерков при Саманидах (X век), Шайбани и Аштарханидах (XVI – XVII века), при Бухарском ханстве (XVIII – XIX века) в Бухаре, при Амире Темуре и Улугбеке в Самарканде, при Шахрухе, Байсунгуре, Хусейна Байкара и Алишера Наваи (XV-XVI вв.) в Герате, Мерве (XI-XII вв.) и Коканде (XVIII-XIX вв.) (свидетельство Управления мусульман Узбекистана под № 2567 от 15 декабря 2020 года). В результате появилось возможность ознакомления

учащихся с историей и научно-просветительской деятельностью библиотек, действовавших в регионе.

В книге подготовленной на основе заказа “Реестр иностранных рукописей Узбекистана”, подробно описаны сведения о том, что ко времени Аштарханидов (1598-1758) библиотека Ходжи Мухаммада Порсо находилась в запустении из-за экономического и политического упадка, а большая часть находившихся в ней рукописей была разграблена и продана на рынках. Благодаря стабильности в период правления Данияла аталыка (1758-1785), представителя династии мангытов, было доказано, что библиотека пополнялась новыми книгами, а рукописи упорядочивались государством и систематизировалась практика оттиска печатей (свидетельство Министерства Туризма и культурного наследия Узбекистана под № 02-33/993 от 12 апреля 2022 года). В результате сотрудники научно-исследовательских учреждений и научная общественность обогатились знаниями по идентификации иностранных рукописей, их палеографическому и кодикологическому анализу, осуществлению типологии.

Из научных выводов о том, что начиная с XV века, в результате развития традиции оттиска печатей в Центральной Азии и увеличения передачи книг из рук в руки, печати в рукописях оказались первостепенным источником важных сведений о владельце книги – “صاحب الكتاب”, вакф – “الوقف” и библиотеке “المكتبة” активно ползовались при составлении сценариев таких телепередач, как “Народное достояние”, “Начало”, “Исторический вопрос” на телеканале “Узбекистон тарихи” (свидетельство № 02—006-772 Национальной телерадиокомпании Узбекистана от 14 апреля 2022 года). В результате увеличилась возможность обеспечения населения фактическими сведениями об истории и деятельности библиотек, что послужило повышению духовно-просветительских и религиозно-просветительских знаний;

Научные выводы о том, что во второй половине XIX – начале XX веков в результате развития науки в Европе и “предоставления” джадидами этих наук местному населению в библиотеках Туркестана наряду с восточными книгами появились тысячи изданий на западных языках, использовались на заказной основе Республиканским центром духовности и просвещения в проведении научно-практических исследований по теме “Совершенствование механизмов социальной профилактики против религиозного экстремизма и терроризма в обществе”, согласно 20-пункта, V главы программы утвержденной Постановлением Президента Республики Узбекистан “О дополнительных мерах по повышению эффективности духовно-просветительской работы” от 3 мая 2019 года, а также в формировании проекта “Изучаю историю страны”, реализуемого в указанных 29-пункте, V главы данной программы целях повышения духовно-просветительских знаний и мировоззрения учащихся в образовательных учреждениях, сохранения исторических памятников на местах (свидетельство Республиканского центра духовности и просвещения № 02/11-676 от 10 августа 2020 года). Это послужило формированию знаний об усилиях

джадидов по просвещению, целью которого являлось воспитание духоно-компетентных молодых людей страны.

Апробация результатов исследования. Основные результаты научного исследования прошли апробацию в виде докладов на 5 международных и 15 республиканских научно-практических конференциях.

Публикация результатов исследования. По основной теме исследования опубликованы 56 научных трудов, в том числе: 1-ой монографии, 6-ти каталогов. В научных изданиях, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией, опубликованы 19 статей, в том числе 13 – в республиканских, 6 – в зарубежный журналах.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, четырёх глав, включающих в себя 13 параграфов, заключения, списка использованных источников и литературы, приложений. Объем диссертации с приложениями составляет 274 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST of PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; Part I)

1. Зиёдов Ш. «Материалы по среднеазиатской сфрагистике (Ташкент. XIX-начало XX вв.)» Монография. Самарканд: МИЦАИ, 2020. – 160 с. (10 б.т.).

2. Ziyodov Sh. Taschkenter Handschriften uber das Milieu Bucharischer Theologen in 13. und 14. Jarhunderten // Manuscripta Orientalia, Vol. 9. September. – St. Petersburg, 2003. – No. 3. – P. 56-58. (07.00.00; № 3)

3. Зиёдов Ш. Қуръон каримнинг нодир қўлёзма нусхалари ва ундаги муҳрлар // Имом Бухорий сабоқлари. – Самарқанд. 2006. – №1. – Б. 5-9. (07.00.00; № 17), (24.00.00; № 13).

4. Зиёдов Ш. Марказий Осиёда илк тошбосма китоблар наشري тарихидан (Тошкент ва Фарғона мисолида) // Шарқшунослик. – Тошкент, 2009. – №13. – Б. 134-143. (07.00.00; № 10), (24.00.00; № 8).

5. Зиёдов Ш. Марказий Осиё кутубхоналар тарихини ўрганиш муаммолари ва истиқболлари (XVI-XX аср бошлари) // Шарқшунослик. – Тошкент, 2011. №15. – Б. 85-90. (07.00.00; № 10), (24.00.00; № 8).

6. Зиёдов Ш. Рукописи из вакуфных библиотек о среде Бухарских богословов XIII-XIV веков // Маяк востока. – Ташкент, 2012. – №1-2. – С.53-56. (07.00.00; № 9).

7. Зиёдов Ш. К вопросу о частной библиотеке центральноазиатского эрудита Йунус-джана Агалыка // Востоковедение (научный журнал Ташкентского государственного института востоковедения). – Ташкент, 2013. – №1-2. – С.144-149. (07.00.00; № 10), (24.00.00; № 8)

8. Зиёдов Ш. Хожа Муҳаммад Порсо кутубхонасига оид янги маълумотлар // Шарқшунослик. (Тошкент давлат Шарқшунослик институтининг илмий журнали). – Тошкент, 2013. – №2. – Б. 142-149. (07.00.00; № 13)

9. Зиёдов Ш. Жуйбор Хожаларнинг Говкушон кутубхонасига вақф қилган китоблар борасида // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar. – Тошкент, 2014. – № 1-2. – Б. 51–56. (07.00.00; № 2)

10. Зиёдов Ш. Бухоро қозикалонларининг сулолавий кутубхоналарига доир маълумотлар // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar. – Тошкент, 2016. – № 2. – Б. 51–56. (07.00.00; № 2).

11. Зиёдов Ш. Туркистондаги шахсий кутубхоналар тарихидан // “Тошкент ислом университети” илмий-таҳлилий ахборот журнали. 2017 йил., №3. – Б. 42- 46. (07.00.00; № 21), (24.00.00; № 17).

12. Şovosil Ziyodov. Şems ül-aimmâ Sarahsi'nin “Kitabü'l Mabsut” Eseri ve Eserin Orta Asya'daki Vakıf Kütüphanelerinde Bulunan Nüshaları // Uluslararası Serahsi Sempozyumu. – Ankara, 2013. – P. 147-154.

13. Зиёдов Ш. Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази Манбалар хазинасида сақланаётган қўлёзмалар // “Ўзбекистондаги қўлёзма фондлари: муҳофаза қилиш, каталоглаштириш ва мутахассислар малакасини ошириш” 2019 йил июнь Самарқандда бўлиб ўтган. халқаро анжуман мақолалари тўплами ИРСИКА (Истанбул 2020). – Б. 3-8.

14. Зиёдов Ш. Ўрта Осиёда ислом тарихини ёритишда кутубхоналарни ўрганишнинг аҳамияти // Исломшуносликни ривожлантиришнинг концептуал масалалари. Ўзбекистон Республикаси вазирлар маҳкамаси ҳузуридаги Тошкент Ислом Университети Исломшунослик илмий-тадқиқот маркази. – Тошкент: Тошкент Ислом университети нашриёти, 2011. – Б. 36-38.

15. Зиёдов Ш. Туркистондаги шахсий кутубхоналар тарихидан // Жадид маърифатпарварлик ҳаракатининг ғоявий асослари. “Жадид маърифатпарварларининг миллий таълим, матбуот, адабиёт ва санъати ривожлантиришга қўшган ҳиссаси ва унинг Миллий ғоя тарғиботидаги аҳамияти” мавзудаги Республика илмий-амалий анжуман материаллари. 2016 йил 15 апрель. Ўзбекистон Фанлар академияси, “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи “Шаҳидлар хотираси” жамоат фонди. – Тошкент. “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2016. – Б.166-170.

II бўлим (II часть, part II)

16. Ziyadov Sh. et Muminov A. «Nuvelles des Manuscrits du Moyen–Orient & FiMMOD». Paris. –December 1998. N0.VII/2. – Fiche № 252-256.

17. Ziyadov Sh. «Nuvelles des Manuscrits du Moyen–Orient& FiMMOD». Paris. – juin 2000. N0 .IX/1. – Fiche. № 308-311.

18. Краткий каталог. Суфийских произведений XVIII-XX вв. Из собрания Института Востоковедения Академии Наук Республики Узбекистан им. Ал-Бируни. – Берлин: Das Arabische Buch, 2000. – 237 с. (в соавторстве с С. Гуломовым, Ш. Зиёдов, А. Муминовым, Г. Каримовым, Х. Мадраимовым, Н. Тошевым, Ш. Тошевой). Handlist of Sufi manuscripts in the holdings of the Oriental Institute, Academy of Sciences, Republic of Uzbekistan. – Berlin: Das Arabische Buch, 2000. – 237 S.

19. Каталог суфийских произведений XVIII-XX вв. из собраний Института Востоковедения им. Абу Райхана ал-Бируни Академии Наук Республики Узбекистан". – Штутгарт: Franz Steiner Verlag, 2002. – 358 с. (в соавторстве с Б. Бабаджановым, С. Гуламовым, Ш. Зиёдов, А. Муминовым, М. Камилловым, Г. Каримовым, Н. Тошевым, Ш. Тошевой). Katalog sufischer Handschriften aus der Bibliothek des Instituts fuer Orientalistik der Akademie der Wissenschaften, Republik Usbekistan / Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland. Supplementband 37. Herausgeber Jurgen Paul. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2002. – 358 S.

20. Ўз ФА ШИ даги Аҳмад Яссавий хикматлари қўлёзма каталоги. Тузувчилар: Ғ. Каримов, М. Хасаний, Н. Тошев, С. Есентемир, Ш. Зиёдов, Д. Расулов. Редакторлар Б. Бобожонов, А. Мўминов. – Туркистон: 2006. – 327 б.

21. Ashirbek Muminov, Maria Szuppe et Abdusalim Idrisov, avec la collaboration de Shovosil Ziyodov, Manuscrits en écriture arabe du Musée régional de Nukus (Karakalpakstan, Ouzbékistan) : fonds arabe, persan, turkî et karakalpak, Series Catalogorum II, Istituto per l’Oriente S.A. Nallino – “Mondes iranien et indien”. – Roma: Istituto per l’Oriente S.A. Nallino, 2007. – 282 p.

22. Себзор даҳаси қозиси фаолиятига оид хужжатлар // нашрга тайёрловчи ва сўз боши Зиёдов Ш., Каримов Ғ., Сартори П. «Ўзбекистон» нашриёти. – Тошкент, 2009. – 176 бет.

23. Зиёдов Ш., Мўминов А., Раҳимжонов Д., Жандарбек З. Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: наследие Исхāk бāба в нарративной и генеалогической традициях. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 328 б.

24. Тошкентдаги Усмон муҳаффи [Матн]/ муаллифлар: А.Ғ Абдуллаев; Д.О.Раҳмижонов, Ш.Ю. Зиёдов; масъул муҳаррир: З. М. Исломов; Тошкент ислом университети, Исломшунослик илмий-тадқиқот маркази, Имом Бухорий халқаро маркази. – Тошкент: Movarounnahr, 2015. – 160 б.

25. Зиёдов Ш. (ҳам муаллифликда). Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: Наследие Исхак Баба в нарративной и генеалогической традициях // Том 1. Исследование, составление текстов, переводы на русский и английский языки, комментарии и указатели. – Ташкент, Алматы, Блумингтон: Дайк-Пресс ва Индиана, 2014. – 638. б.

26. Ўрта аср шарқ алломалари ва мутафаккирлари энциклопедияси/ Масъул муҳаррир. Зиёдов Ш. Лойиҳа раҳбари: Зиёдов Ш.; тузувчилар: Б. Тўраев, Ш. Ҳайитов, А. Зоҳидов, Ш. Умаров, О. Муҳаммадиев, Й. Исаев, О. Жўраев, Н. Қобилов, Қ. Маҳмудов, М. Ташманов, М. Шукуров. Самарқанд: Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти, 2016. 612 б.

27. Зиёдов Ш., Маҳмудов Қ. Самарқанд алломалари / Самарқанд: Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти, 2017. 320 б.

28. Имом Бухорий халқаро маркази Манбалар хазинаси. Қўлёзмалар каталоги. Лойиҳа раҳбари Ш. Зиёдов. – Самарқанд. Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти. 2018. 686 б.

29. Зиёдов Ш. Миниатюра ва хаттотлик // Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти тўплами» китоб-альбоми беш қисм, Ўзбекистон маданий мероси жаҳон тўпламларида» кўп жилдли туркуми Ўзбекистоннинг ноёб тарихий-маданий меросининг бошқа намуналарига бағишланган китоб-альбом. – Б. 275-442.

30. Зиёдов Ш., Мирзаев Н. Қозилик хужжатлари // Ўзбекистон тарихи хрестоматия. 4 – жилд. 1860-1917 йиллар. Масъул муҳаррир ва лойиҳа раҳбари: Д.Х. Зияева. – Тошкент: “Navro’z” нашриёти, 2014. – Б. 143-161.

31. Ziyadov Sh. et Muminov A. “L’horizon intellectuel d’un erudit du XVe siècle: nouvelles découvertes sur la bibliothèque de Muhammad Parsa”.

Patrimoine manuscrit et vie intellectuelle de l'Asie centrale islamique // Cahiers d'Asie Centrale. – Paris-Tachkent, 1999. – № 7. – P. 77-98.

32. Зиёдов Ш. Рукописные списки Корана из Центральной Азии (XVIII-начало XX века) // Материалы научной конференции молодых ученых Республики к 60 летию Академии Наук РУ. – Ташкент: «Фан», 2003. – С. 147-153.

33. Зиёдов Ш. Библиотека Дукчи Ишана // Манакиб-и Дукчи Ишан (аноним жия Дукчи Ишана – предводителя Андижанского восстания 1898 года). Пер. с туркий., введения и комментарии Б. М. Бабаджанова. – Ташкент-Берн-Алматы, 2004. – С. 344-385.

34. Зиёдов Ш., Каримов Ф. Тошкент қозикалони // Жаҳон адабиёти. – Тошкент: 2009. – Б. 97-106.

35. Зиёдов Ш., Каримов Ф. Тошкент тарихига оид ҳужжатлардан намуналар // Имом Бухорий сабоқлари. – Самарқанд. 2009. – № 2. – Б. 123-126. (07.00.00; № 17), (24.00.00; № 13).

36. Shovosil Ziyodov, Ashirbek Muminov et Elizaveta Nekrasova "La "Bibliothèque de Khwâja Muhammad Pârsâ" revisitée", dans Écrit et culture en Asie centrale et dans le monde turco-iranien, Xe-XIXe siècles, Francis Richard et Maria Szuppe (eds.), [Studia Iranica. Cahier 40], Association pour l'Avancement des études iraniennes. – Paris, 2009. – P. 17-41.

37. Зиёдов Ш. “Шамсул аймма ас-Сарахсийнинг “Мабсут” асари ва унинг Ўрта Осиёдаги вақф кутубхоналаридаги нусхалари”//Ўзбекистон Республикаси вазирлар маҳкамаси ҳузуридаги фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш кўмитасидаги “Фан ва инновация фаолиятини ривожлантиришда ёшларнинг роли” мавзусидаги илмий-амалий конференция маърузалар матни. – Тошкент: 2010. – Б.12.

38. Зиёдов Ш. Характеристика арабских, персидских, тюркских рукописей фонда Музея Ферганы // тезисы VIII научного конференции молодых востоковедов им. У. Каримова. – Тошкент: 2010. – С. 3-5.

39. Зиёдов Ш. The Hajjnamas from the Manuscript Collection of the Oriental Institute at the Academy of Sciences of Uzbekistan // Central Asian Pilgrims. Hajj Routes and Pious Visits between Central Asia and the Hijaz. Alexandre Papas, Thomas Welsford, and Thierry Zarcone (eds.). Islamkundliche Untersuchungen Band 308. Klaus Schwarz Verlag . – Berlin, 2011. – P. 223-233.

40. Зиёдов Ш. Марказий Осиёда фаолият олиб борган қозилар кутубхоналари тарихидан // Исломуносликнинг долзарб масалалари. Ўзбекистон Республикаси вазирлар маҳкамаси ҳузуридаги Тошкент Ислום Университети. Исломунослик илмий-тадқиқот маркази. – Тошкент: Тошкент Ислום университети нашриёти, 2013. – Б. 40-41.

41. Зиёдов Ш. Маънавиятимиз тарихини ўрганишда Ўрта аср кутубхоналарининг ўрни // Имом Бухорий сабоқлари. – Самарқанд, 2014. – №1. – Б. 6-8. (07.00.00; № 17), (24.00.00; № 13).

42. Зиёдов Ш. Ҳажномалар: Тошкент тошбосма нусхалари // Имом Бухорий сабоқлари. – Самарқанд, 2014. – №4. – Б. 6-9. (07.00.00; № 17), (24.00.00; № 13).

43. Зиёдов Ш. Имом Бухорий халқаро маркази манбалар хазинасида сақланаётган қўлёзмалар // Имом Бухорий сабоқлари. – Самарқанд, 2014. – №2. – Б. 3-6. (07.00.00; № 17), (24.00.00; № 13).

44. Зиёдов Ш. Ҳажномалар: Тошкент тошбосма нусхалари // Диншунослик фанининг методологияси, ёндашув ва услубиятини такомиллаштиришнинг долзарб масалалари. Республика илмий амалий конференция тезислари тўплами. – Тошкент: Тошкент Ислом университети нашриёти, 2014. – Б. 335-340.

45. Зиёдов Ш. XIX аср охири ва XX бошларида Бухородаги қозилар кутубхонасига доир маълумотлар // Бухоро Давлат университети тарих кафедраси “XIX аср охири - XX аср бошларида Бухоро” мавзусида Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Бухоро: 2016. – Б. 104-106.

46. Зиёдов Ш. Марказий Осиё хаттотлик санъатида муҳрканларнинг ўрни // Ёш шарқшуносларнинг Академик Убайдулла Каримов номидаги XIII – илмий-амалий конференцияси тезислари. – Тошкент: 2016. – Б. 15-16.

47. Зиёдов Ш. Марказий Осиёда Ўрта асрлардаги илк кутубхоналар тарихидан // Миллий ва маънавий қадриятларнинг юксалишида аёлларнинг ўрни. – Тошкент: Тошкент Ислом университети нашриёти, 2016. – Б. 308-312.

48. Некрасова Е.Г., Муминов А. К., Хабибуллаев А., Зиёдов Ш. Ю. Библиотека Мухаммада Парса: обобщение новых данных// Казахстанская интеллигенция: история и современность. Сборник материалов международной конференции, посвященной памяти доктора исторических наук, профессора Кушима Лекеровича Есмагамбетова 28 сентября 2018., Алматы. «Мир» Алматы. 2018. – с. 195-204.

49. Зиёдов Ш. Нақшбандий тариқатининг давомчиси – назариётчи шайхлардан бири Хожа Муҳаммад Порсо кутубхонасига оид янги маълумотлар // The universal significance of scientific-spiritual heritage of Khojagon, Naqishbandi sufi teachings in context of word cultural civilization. International scientific conference. May. 27-28, 2019. Navoi, Uzbekistan. – Б. 14-17.

50. Зиёдов Ш. Мусулманские источники по истории Средней Азии периода присоединения её к России//Материалы I Международного форума «Богословское наследие мусульман России». Том I. : сборник научных докладов конференций, г. Болгар, 13–19 октября. 2019 г. / сост.: Д.М. Абдрахманов, А.А. Тимерханов, С.Т. Рахимов, А.К. Хурматуллин. –Казань: ИД «МедДоК», 2020. – С. 127-135.

51. Зиёдов Ш. Қўқон хонлигидаги кутубхоналар тарихига оид айрим маълумотлар// Шарқ алломалари ёзма меросининг илмий, фалсафий, маънавий тафаккурдаги ўрни конференция. Тошкент давлат шарқшунослик университети. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. Тошкент 2020 йил. – Б. 13-17.

52. Бухоро амирлиги кутубхоналари тарихидан// Uluslararası Orta Asya'dan Anadolu'ya İslâmî İlimler Sempozyumu Bildirleri Kitabı.

Karabük Üniversitesi yayınları – 63. Editörler Murat Şimşek & Aitmat Kariev & Yakup Koçuyigit. Karabük-2021. – B. 768-783.

53. Зиёдов Ш. “Дукчи Эшон кутубхонаси”// “Бағрикенглик ва тинчликсеварлик контекстида ислом миллий-маънавий мероси” мавзусидаги Навоий шаҳрида ўтказилаётган халқаро илмий конференция материаллари. Навоий. 2021 й. – Б. 41 45.

Автореферат “Имом Бухорий сабоқлари” журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилиб, ўзбек инглиз ва рус тилларидаги матн ўзаро мувофиқлаштирилди.

Босмахона лицензияси:

9338

Бичими: 84x60 ¹/₁₆. «Times New Roman» гарнитураси.

Рақамли босма усулда босилди.

Шартли босма табоғи: 3,75. Адади 150 дона. Буюртма № 50/22.

Гувоҳнома № 851684.

«Тирографф» МЧЖ босмахонасида чоп этилган.

Босмахона манзили: 100011, Тошкент ш., Беруний кўчаси, 83-уй.